

OudRhenen

jaargang 36 – september 2017 – nr.3

Rhenen, Frederik v/d Pallshof

Inhoud

2. **Interview met Willem van Ommeren**
4. **Herinneringen aan het ontstaan van het tijdschrift Oud Rhenen**
Henk P. Deys
8. **Het ware verhaal over het huis 'Trappenborch' aan de Herenstraat**
Ad J. de Jong
13. **Het departement Rhenen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen**
Willem van den Berg
21. **Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners**
De geschiedenis van de westbarrière: de 16e-eeuwse herberg De Hulck, de 19e-eeuwse tabakshandel La Mercatura en het oude postkantoor
Henk P. Deys, Ad J. de Jong en Just M. Vlak
36. **Toen en Nu**

Colofon

Oud Rhenen, tijdschrift voor de Historie van Rhenen, uitgegeven door de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken
www.oudrhenen.nl

Erevoorzitter dr. H.P. Deys
Ereleden W.H. Strous
Ing. H.B. Gieszen

bestuur
voorzitter
drs. W. A. van Ommeren

secretaris
ir. G.H. van Nieuwenhuizen
Rozenlaan 72
3911 DX Rhenen
(0317) 61 4273

penningmeester
K. Klaassen
0318-471739
ING-bank: NL70INGB0001211163

ledenadministratie
ing. A.M. Uiterwijk
0610225796

leden
ing. A.M. Uiterwijk
B.W. van Laar
drs. L. Mulder
N.G. van den Oosterkamp
A.P. de Ridder
mr. C. Waiboer

redactiecommissie
J. M. D. Doorman
B.W. van Laar

redactie-assistent
E. A. M. Vlak-Derksen

inleveren kopij
Paardenveld 19, 3911 XG Rhenen
b.van.laar2@kpnplanet.nl

grafisch ontwerp
Michel Backus ('Idee en Ontwerp')

druk
Cunera b.v., Rhenen

werkgroepen
werkgroep Achterberg
coördinator A.P. de Ridder
0317-616504

werkgroep Elst en Remmerden
coördinator N.G. van den Oosterkamp
0318-471603

werkgroep Virtueel Rhenen
coördinator H. Boor
0317 614958

werkgroep Archeologie
coördinator T. van Drunen
0317 617038

werkgroep Genealogie
coördinator A.J. de Jong
0342 471039

werkgroep PR en Communicatie
coördinator A.M. Uiterwijk
0610225796

werkgroep Foto/Film
coördinator B. Kobus
0317 617500

Digitale Beeldbank
coördinator P. Hovestad
0626468773

Dinsdagochtend Sociëteit
coördinator K. van Ingen
0488 441741

© HVOR. Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen dan na schriftelijke, voorafgaande toestemming van de redactie.

Auteurs die in dit tijdschrift publiceren geven daarmee onvoorwaardelijk toestemming tot het in digitale vorm opnemen in openbare databases.

Jaargang 36, september 2017, nr. 3

“We hebben een vaste plek in de samenleving van Rhenen, Elst & Remmerden en Achterberg gecreëerd – daar heb ik me echt voor ingezet.”

Interview van Willem van Ommeren (voorzitter) door Anne Uiterwijk (PR en Communicatie) op 20 juni 2017 naar aanleiding van een aantal vragen die zij opgesteld heeft ter gelegenheid van het 110 jarig bestaan van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en Omstreken dit jaar, 9 november 2017.

De voorzitter van de HVOR, Willem van Ommeren en de interviewster Anne Uiterwijk (PR en communicatie van de HVOR) foto Leo Schoonhoven

WILLEM VAN OMMEREN, VOORZITTER HVOR:

Tien jaar geleden werd ik benaderd om de toekomstige voorzitter te worden. Ik heb nog meegemaakt dat we tot begin 2009 vergaderd hebben achter in het Rode Kruis gebouw. Het was er een beetje hokkerig en daar vonden de bestuursvergaderingen plaats.

Hoe stond de vereniging er toen voor – ja, het was eigenlijk een puur wetenschappelijk onderlegd bestuur – ik keek er in het begin een beetje tegenop om daar in te treden. Coryfeeën onder wie Henk Deys ... ik keek ertegen op omdat ik een beetje meer ben van de pragmatische kant, omdat ik dingen wilde realiseren, wilde als Vereniging meer herkenbaar zijn, wilde de Vereniging een duidelijke plaats in de Gemeente geven. De Vereniging had toch een beetje het imago van een elitaire club, we deden al heel veel, er werd professioneel vergaderd, genotuleerd en geagendeerd, dat was prima in orde. Een duidelijke plaats in de Gemeente is wel heel belangrijk, heb ik toen gezegd.

Wat dat betreft, staan we er nu beter voor. We zijn meer

praktischer, meer herkenbaar, meer benaderbaar geworden. Dat komt ook doordat we een vaste eigen stek in de Commanderij, boven het Museum Het Rondeel, hebben gekregen, ons eigen home, waar ook de hele techniek aanwezig is, waar iedereen makkelijk binnen kan komen lopen. Dat heeft de Vereniging erg goed gedaan en heeft de vorming van werkgroepen gestimuleerd. Persoonlijk heb ik me ingezet voor het actief worden van de 2 andere kernen Elst & Remmerden en Achterberg, met ieder een eigen autonomie maar wel onder auspiciën van de Historische Vereniging. En verder kijk ik met tevredenheid terug op het moment dat iedereen instemde met het feit dat Henk Deys tot onze ere voorzitter werd benoemd. Kortom – we stonden er toen goed voor en eigenlijk nog steeds. We hebben ook het draagvlak van de vereniging binnen de gemeente vergroot en daar zijn we nog altijd mee bezig. We leveren immers overal mensen, zitten overal in, hebben een vaste plek in de samenleving gecreëerd. Het draagvlak vergroten binnen de gemeente – dat was ook één van de ideeën die ik 10 jaar

geleden had toen ik het voorzitterschap overnam.

Een goeie bestuursamenstelling is voor mij altijd heel belangrijk geweest, met vetorecht – bestaande bestuursleden kiezen in de praktijk de nieuwe bestuursleden die dan ook in de groep moeten passen – dat was mijn innige wens. We hebben allemaal drukke agenda's, je zou es moeten zien waar iedereen in zit! Het Bestuur hoeft niet echt een vriendenclub te zijn vind ik, maar het moet wel een hecht Bestuur zijn, we moeten buitengewoon goed op elkaar aansluiten – daar heb ik nadrukkelijk aan gewerkt.

Wat betreft ideeën en wensen voor de komende jaren: we moeten natuurlijk rekening houden met de ontwikkelingen om ons heen: het Gemeentebestuur vraagt ons steeds meer om mee te denken. Voorbeeld: 75 jaar Slag om de Grebbeberg (*N.B. bekijk de film!*) – wij hebben als Vereniging voor bemanning gezorgd wat ons veel goodwill heeft gegeven en dat willen we ook uitdragen naar de Gemeente Rhenen.

Op de plank ligt de verhuizing: volgend jaar is het zo ver. Ons uitgangspunt was en is: we moeten blijven zorgen voor onze eigen identiteit, voor een eigen home en dus een eigen huisvesting. We willen alles vlak bij ons te houden, coördinerende en bestuurlijke zaken, maar ook de technische zaken zoals die nu op de 2^e etage van de Commanderie gevestigd zijn – dat is een heel belangrijk punt. Daarnaast willen we ook het Verenigingsleven uitstralen: dat we niet alleen naar het verleden en de historie kijken, maar ook dat we naar de toekomst kijken. Dat we als vereniging een heleboel zaken stimuleren en het leuke is dat ook de ideeën van de leden zelf al heel vaak die richting uit gaan, onze leden zijn Rhenenaren en ook afkomstig uit Elst en Achterberg, het zijn mensen die altijd al in de gemeente Rhenen gewoond hebben of die hier zijn komen wonen: een boegbeeld van de samenleving en iedereen is buitengewoon geïnteresseerd. Rhenen heeft immers heel wat te bieden: niet alleen Het Ereveld en de Cunerakerk, maar ook de buitengewone archeologische vondsten. We zijn een boeiend voorbeeld van de Wederopbouw, de viering 40-45, de unieke ligging aan de Rijn, het Museum dat een nieuwe naam krijgt, de opwaardering van Het Oude Raadhuis en natuurlijk het vieren van ons 110 jarig bestaan op 9 november waarbij ik de innige wens uitspreek dat wij dat met de hele Vereniging gaan vieren! Ten slotte mag niet onvermeld blijven dat ons reeds jaren bestaande en zeer vertrouwde bindmiddel 'Oud Rhenen' in 2018 een nieuw jasje krijgt! Rhenen heeft heel wat te bieden en het is te lang blijven liggen. Laten we gebruik maken van wat we allemaal hebben – uiteraard in overleg met degenen die er al mee bezig zijn.

Wat zijn de grote veranderingen in de afgelopen 10 jaar? We zijn uiteraard iets ouder geworden en staan nu iets praktischer in de maatschappij. Een bestuursfunctie, zoals PR en Communicatie die er vroeger niet expliciet was, hebben we nu wel. De website is fulltime in beweging en is, na upgradering, beter bemand. Er wordt gewerkt met e-mails en er zijn grotere

opkomsten bij activiteiten en evenementen, we zijn beter benaderbaar (*ook op Facebook*) en dat is heel belangrijk. Het is wel iets wat we continu onze aandacht moeten geven, we kunnen absoluut niet op onze lauweren gaan rusten, het wel en wee van de Historische Vereniging betekent dat we voortdurend moeten werken aan zaken die van buiten af op ons afkomen. Dat is eigenlijk 'normaal' in deze tijd. We moeten aan de toekomst blijven denken: dat geldt met name voor het werven van nieuwe leden, van nieuwe bestuursleden: nadenken over hoe ze te benaderen, misschien er een cursus over volgen. Niemand heeft tijd – ook dat is tegenwoordig 'normaal' te noemen, maar is tegelijkertijd een groot probleem van deze tijd, als ik kijk naar de 40- en 50-jarigen die in deze omgeving wonen en werken. Knap lastig ...

We waren en blijven toch wel een beetje een aparte Vereniging, zijn één van de oudste Verenigingen van Rhenen, hebben "de meeste" kennis in huis – zonder onderwaardering van anderen – hebben een uitgebreide bibliotheek en een indrukwekkend archief. We hebben ongelooflijk veel voor de Gemeente zelf betekend, ook op verzoek van de Gemeente, we hebben evenementen mede georganiseerd en wat er allemaal in de gemeente Rhenen gebeurd is en nog gebeurt, is ons meer dan bekend.

We hebben veel wetenschap in huis, mensen die er goeie verhalen over kunnen houden, die er goeie artikelen en zelfs boeken over kunnen schrijven en hebben geschreven, de Stichting SPOR (een autonome organisatie) die deze boeken van auteurs uit onze Vereniging, uitgeeft ... dat is wat de Vereniging heel bijzonder maakt. We voegen hiermee aan het gewone verenigingsleven en de gewone gezelligheid e.d. een aspect toe wat veel kennis, veel wetenschap betreft en veel plezier geeft. Daar onderscheiden wij ons heel duidelijk mee.

Terugkijkend op de afgelopen 10 jaar – er is ook veel tot stand gekomen kijkend naar de werkgroepen, bijvoorbeeld:

- Virtueel Rhenen: realisering van het Koningshuis en de Stad Rhenen, een uniek resultaat
- Scholenproject
- Digitale beeldbank
- Begeleidingscommissie van het Rondeel, ook van belang m.b.t. het nieuwe Museum

Tot slot wil ik blijven benadrukken dat we een onderdeel van de samenleving van Rhenen en Omstreken zijn en dat we dat ook moeten blijven uitstralen.

“Het samenwerken met alle andere organisaties die Rhenen rijk is, staat hoog in ons vaandel en we hopen dat dit in onze nieuwe behuizing voldoende mogelijk zal zijn.”

Willem van Ommeren, voorzitter HVOR

Herinneringen aan het ontstaan van het tijdschrift Oud Rhenen

Henk Deys

Toen in 1980 enkele leden van de toen slapende 'Oudheidkamer' zich in zekere zin hergroepeerden en de slapende vereniging weer nieuw leven wilden inblazen, werd een geheel nieuw bestuur geformeerd. Toen kwam meteen de behoefte naar boven een eigen periodiek uit te geven, waarin onderwerpen met betrekking tot de geschiedenis van Rhenen zouden kunnen worden gepubliceerd. In maart 1981 werd besloten om te beginnen met een speciaal nummer met ca. 20 bladzijden en 20 foto's. Het toeval wilde dat op 30 mei de opnieuw geactiveerde spoorlijn naar Rhenen zou gaan rijden, waarbij wat festiviteiten zouden worden gehouden, en dat daar een speciale uitgave van Oud Rhenen als nr. 1 van de eerste jaargang heel goed bij zou passen. Hierbij mag de stuwende kracht van de toenmalige secretaris van de Vereniging, de heer J. Combrink, een gepensioneerd leraar uit Amsterdam, wonende in Huis ten Dale, met dankbaarheid vermeld worden. Hij was zo enthousiast, dat reeds op het eerste nummer, nr. 1 van de eerste jaargang, mei 1981, het prachtige, door zijn zoon ontworpen vignet zou prijken. Dit vignet wordt vandaag de dag nog steeds met eer gebruikt.

EEN EIGEN TIJDSCHRIFT KWAM TER SPRAKE.

In maart 1981 werd besloten om te beginnen met een speciaal nummer met ca 20 bladzijden en 20 foto's. Het toeval wilde dat op 30 mei de opnieuw geactiveerde spoorlijn naar Rhenen zou gaan rijden, waarbij wat festiviteiten zouden worden gehouden, en dat daar een speciale uitgave van Oud Rhenen als nr. 1 van de eerste jaargang heel goed bij zou passen.

Er was echter (nog) geen geld in kas; een advertentie op de achteromslag van de AMRO bank zou de kosten kun-

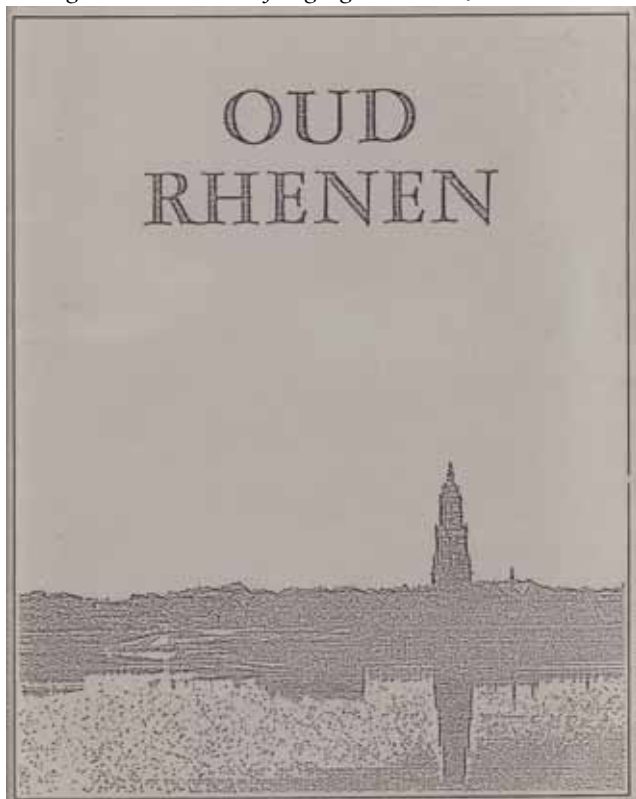
nen drukken. De schatting van de kosten voor 2000 exemplaren bedroeg f 1500. Voor niet-leden was een prijs van f 3,50 per stuk vastgesteld, voor de (vooral nieuw geworven) leden was de uitgave gratis, terwijl ook het gemeentebestuur en de gemeenteraadsleden een exemplaar cadeau zouden krijgen. Burgemeester Schoonderbeek was bereid een voorwoord te schrijven. Het bestuur brainstormde over de omslag en de naam

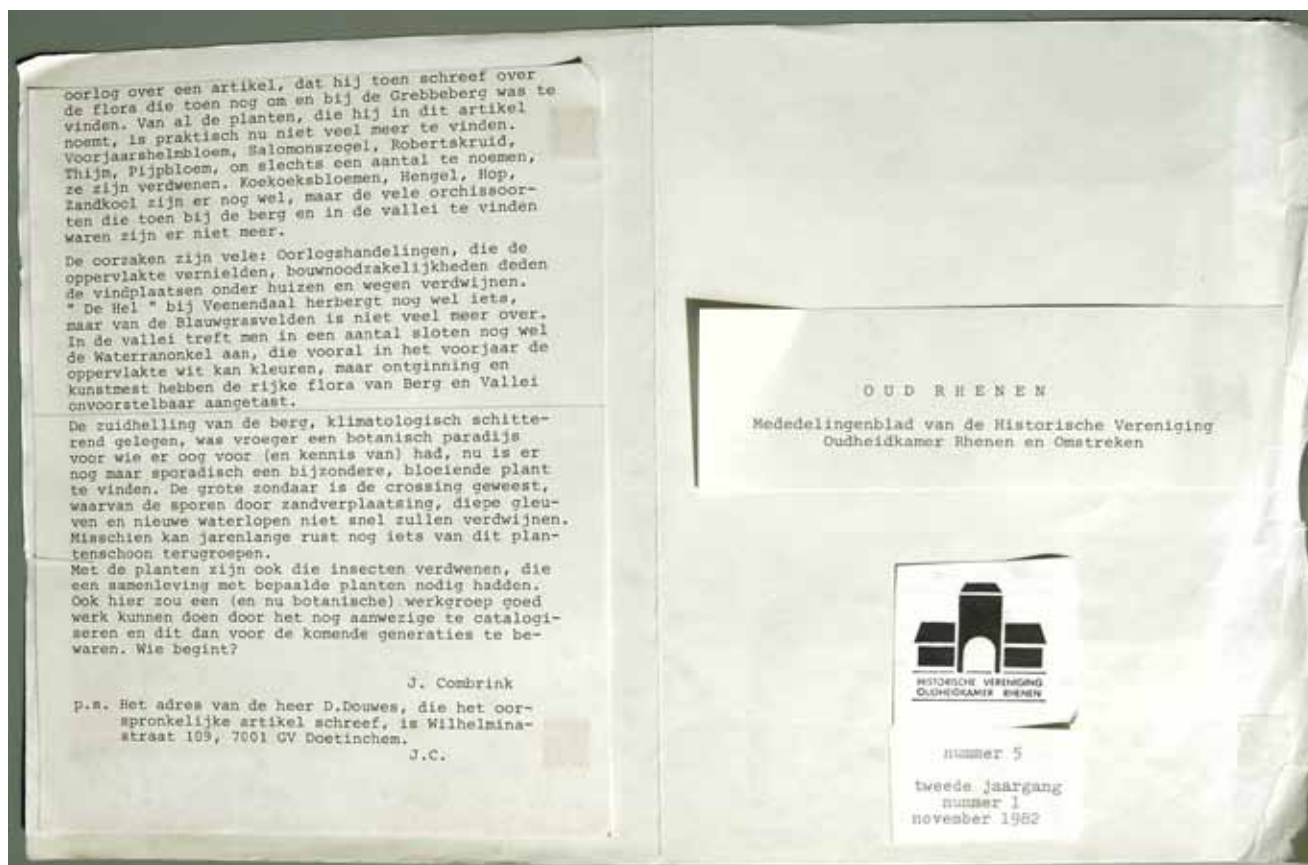
van het periodiek. Oudt-Rhenen en Oudt-Reenen hebben het gelukkig niet gehaald; het werd Oud Rhenen. De omslag voor de eerste jaargangen van Oud Rhenen is gemaakt door mijn toen aanstaande schoonzoon Bart Oosterhoorn, die een foto van Rhenen vanaf de overkant van de Rijn door een fotokopieerapparaat haalde en de kopie daarvan weer kopieerde. Dit werd zo wel 30 maal herhaald. Iedere keer werd het beeld iets vager en het eindresultaat was goed bruikbaar.

De inhoudelijke tekst is getypt met een Brother elektrische schrijfmachine met een letterschijf. De fotootjes zijn in de kopij ingeplakt en het geheel is toen in offset gedrukt bij Drukkerij Cunera, welke toen nog aan de Nieuwe Veenendaalseweg in het pand zat, waar nu de Snuffelcorner is gevestigd. Om zo veel mogelijk tekst kwijt te kunnen is aanvankelijk besloten het liggend folio-formaat te kiezen, dat iets breder was dan liggend A4.

Hoe de financiering ervan precies is verlopen weet ik niet meer, maar nummer 1 van de eerste jaargang van OUD RHENEN ging de financiële draagkracht van de Vereniging ver te boven. Er was helemaal nog geen geld. De eerste edities van ons periodiek zijn voorgeschoten door de Stichting Gebroken Lente, waarin het batig saldo van de boeken *Gebroken Lente* en *Achter Berg en Rijn* was ondergebracht. De aflossing kon plaatsvinden nadat er een groot aantal Oud Rhenens (nr. 1 over de tram en de vroege auto's in Rhenen) was verkocht.

Omslag Oud Rhenen eerste jaargang nummer 1 1981

Plaksel Oud Rhenen, eerste jaargang nummer 5 november 1982

AUTEURS

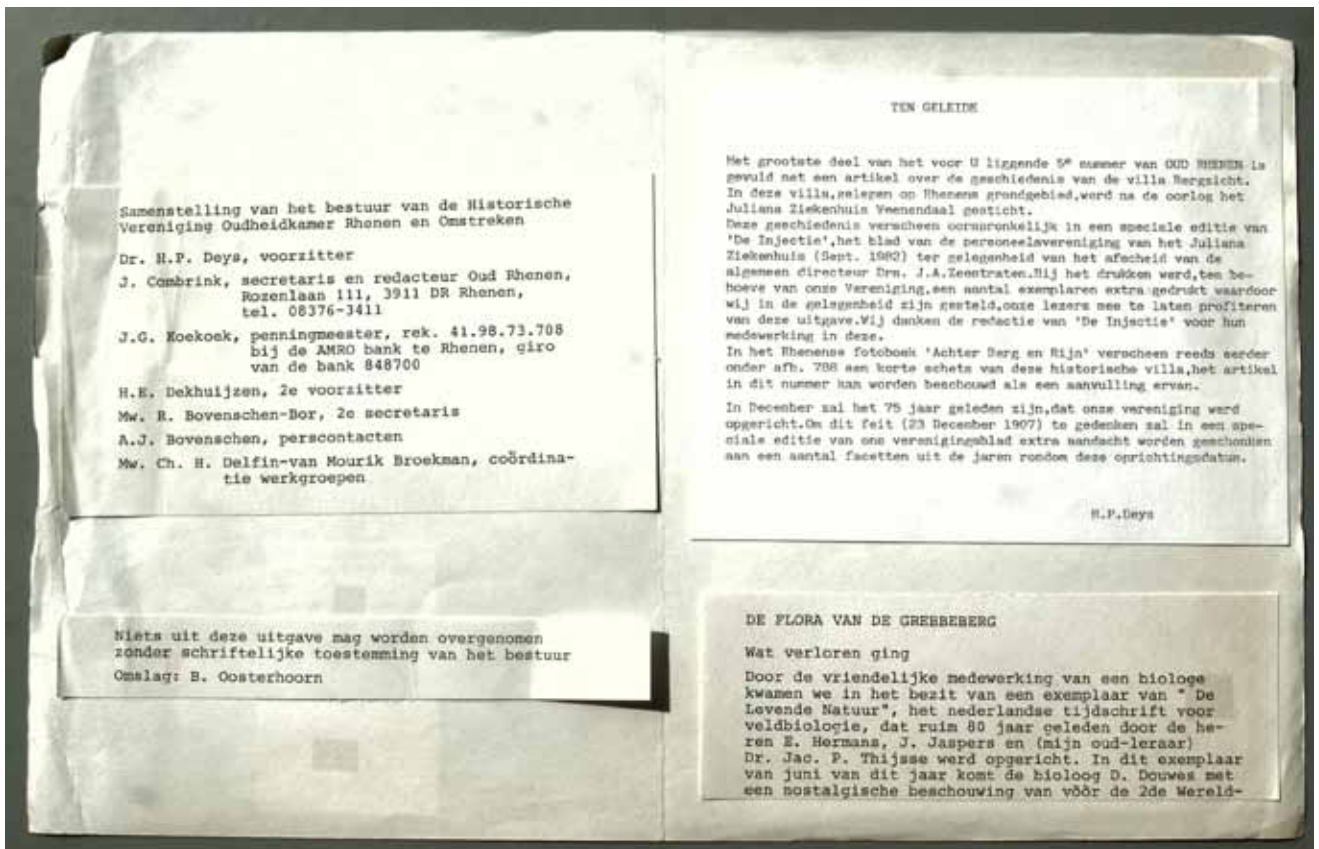
Op korte termijn bleken de heren Gerard van der Horst, Wilhelm Klaassen en Willem Rebergen bereid te zijn een hoofdstuk(je) in dit eerste nummer te verzorgen en het grote interview met 'meester' Gijs van der Steeg, de oud-hoofdwerktuigkundige van de tramlijn Zeist-Arnhem had ik reeds gereedliggen, grotendeels voorzien van foto's uit zijn eigen fotoalbum. Van der Steeg heeft mij ook heel veel bijgebracht over het oude Rhenen, de stad waarin hij sinds 1903 thuis was. Heel veel verkregen informatie van hem heb ik in mijn boek *Achter Bergen Rijn* (1981) kunnen verwerken. Gerard (Gerrit Roelof) van der Horst was een van de zonen van Jan van der Horst, oprichter van de bekende Garage van der Horst aan de Heerenstraat. Gerard was inmiddels eigenaar van een winkel in auto-onderdelen in Veenendaal en wist nog veel te vertellen over Rhenense auto's in de vooroorlogse jaren. Wilhelm Klaassen was eigenaar van Bouwbedrijf Klaassen en tevens makelaar en taxateur. Hij had in mei 1940 een belangrijke rol bij het vaststellen van de waarde van de verwoeste percelen. Met zijn ijzersterke geheugen heeft hij mij enorm geholpen met het beschrijven van de Wederopbouw in Rhenen en met het vermelden van de namen van alle eigenaren en bewoners van de in 1940 verwoeste panden (zie de wegwijzer, de lijst behorend bij de plattegrond in het fotoboek *Gebroken Lente*). Willem Rebergen stond bekend om zijn dichtader.

VOLGENDE UITGAVEN

Nummer 1 verscheen op tijd, eind april 1981, en het werd goed verkocht. Daarna brak bij de verdere productie van Oud Rhenen een periode aan van grote zelfwerkzaamheid. Fotokopieerapparaten waren zeldzaam en van scanners had niemand nog ooit gehoord. De firma Van Wijngaarden (Luc) stelde een oude stencilmachine ter beschikking en ook kwam er een schrijfmachine met brede wagen binnen. Op de eerste ledenvergadering van de Vereniging werden vrijwilligers opgeroepen om toe te treden tot de redactiecommissie van het komende periodiek, maar uiteindelijk hebben bestuursleden de inhoud van de eerste nummers zelf verzorgd.

Nummer 2 van de eerste jaargang verscheen in januari 1982. Er kwam een andere schrijfmachine en er verscheen een veel bescheidener en eenvoudiger uitgave dan het eerste nummer; je had er nu niet meer mee voor de dag durven komen. De tekst werd getypt op een stencil, een moedervel (master), bestaande uit een laag was op een dunne sterkere doorlaatbare laag, waarbij de aangeslagen letters van een schrijfmachine (zonder lint!) indrukken in de waslaag maakten, waar later inkt doorheen kon vloeien. Typefouten konden gecorrigeerd worden door de was op die plek weer 'dicht' te maken met een soort rode nagellak (correctine) en dan de juiste letter eroverheen te typen.

De ingetypte moedervellen werden op een trommel gespan-

Plaksel voor de tweede jaargang nummer 1 1982

nen waar inktrollen inzaten. Elke keer dat de trommel rondraaide werd een afdruk op een blanco vel papier gemaakt en dat ging met grote snelheid. In razend tempo werden de bedrukte pagina's door de machine 'uitgespuwd'. Afbeeldingen konden toen nog niet worden meegenomen.

Stencilen was toen een mooie techniek, maar bracht veel werk met zich mee. Het was wel een geknoei met inkt, vlekken en vieze handen, en daarna kwam het vouwen en knippen om alles nog een beetje passend te krijgen ten opzichte van de vóór- en achterkant van de bladen, en tenslotte moest alles nog geniet worden. Je moest er wel wat voor overhebben. Samen met Joop Koekoek, die in het oudste bestuur penningmeester was (en met mij thans het enige nog in leven zijnde bestuurslid uit de begintijd is), hebben we zo een aantal nummers van de eerste jaargangen verzorgd. Bij hem in de woonkamer werden op de grond de stapels neergelegd, die we toen met nietjes hebben vastgebundeld tot één nummer. Er is nog even overwogen een inlegvel voor afbeeldingen bij te voegen, maar deze gedachte werd al gauw onderdrukt: te veel gedoe. Ons bestuurslid Fien Bovenschen-Bor hielp ijverig mee met stencilen en rondbrengen. De bezorging naar de leden werd ook verzorgd door de familie Koster (Rhenen). Dat nummer van Oud Rhenen, dat in januari 1982 verscheen, telde 10 pagina's en nummer 3 kwam in april van de stencil-machine, eveneens met 10 pagina's.

Een groot artikel over Villa Bergzicht, waarin toen sinds 1945

het *Juliana Ziekenhuis Veenendaal* reeds gevestigd was, kon in een professionele uitvoering worden gedrukt omdat het ziekenhuisbestuur dit artikel, deel uitmakend van het jubileumnummer van het personeelsblad *De Injectie*, betaalde. De speciaal voor deze uitgave méér gedrukte exemplaren konden als apart katern worden ingevoegd in nummer 5 van de eerste jaargang (november 1982). Zo'n project, waarbij meer-druk door anderen meebetaald werd, hebben we later nog enkele keren kunnen uitvoeren (zoals bij Heimerstein, De Tollekamp, Camping de Thijmse Berg, de Residence en de Vogelenzang).

Het eerste nummer van de 2e jaargang, dat nog enthousiast Jubileumnummer werd genoemd (namelijk verschenen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Historische Vereniging), werd reeds op een iets modernere manier gestencild. Via het ziekenhuis, waar ik werkzaam was, konden we gebruikmaken van een nieuwe techniek: branden. Twee cilinders kunnen synchroon naast elkaar draaien. Op de ene cilinder wordt de originele kopij gerold en op de tweede cilinder het gewone, gebruikelijke, blanco stencil. Wordt de inbrandmachine gestart, dan gaan beide cilinders draaien, waarbij een fotocel het origineel (dus met getypte tekst en opgeplakte tekst of afbeeldingen) aftast en langs de andere cilinder een hete 'naald' het afgetaste beeld inbrandt, een heel primitieve manier van scannen dus. Op deze manier konden ook op het origineel geplakte afbeeldingen of teksten

worden 'gebrand'. In de volgende nummers van ons tijdschrift zijn sindsdien dan ook steeds afbeeldingen opgenomen, hetgeen al een enorme vooruitgang was. Voor het titelblad van de 2e jaargang nr. 1 (febr. 1983) zijn plakletters gebruikt om de aankondiging '1907 - 1983 * 75 JAAR' te bewerken. Van fotoshoppen hadden we nog nooit gehoord. Nog mooier was in die tijd eigenlijk een 'echte' fotokopie, vandaar dat in nummer 3 van de tweede jaargang (oktober 1983) een katern van vier pagina's is opgenomen bestaande uit drie pagina's gefotokopieerde afbeeldingen: 1. een afgietsel van het eerste ooit gevonden Cunera-pelgrimsteken, 2.-3. drie fotokopieën van de tekeningen van G. Baars (1833), die in het boek *Achter Bergen Rijn* (p. 18) worden vermeld met de vraag, waar de originele aquarellen zijn gebleven. Omdat ze inmiddels (1983) bij testament door de weduwe van Bertram Ramspek aan de Vereniging waren geschonken, konden ze als fotokopie in het artikel worden meegenomen. Ze hadden altijd bij haar in huis aan de muur gehangen. 4. op de laatste pagina van het katern staat een gefotokopieerd verslag van de 'vondst' van de aquarellen.

In de bestuursvergadering van 28 februari 1983 besprak het bestuur de toch wel matige kwaliteit van ons periodiek. Besloten werd uit te kijken naar een 'echte' drukker. Het werd drukkerij Cunera, die onze typsels en opgeplakte foto's in offset drukte. Jaren later hebben zij al onze kopij ge-layout, gezet en gedrukt. Maar dat is weer een heel ander hoofdstuk.

Vanaf de 3e jaargang, maart 1984, werd het liggend folio-

Oud Rhenen, eerste afbeelding op stencil, gemaakt met gebruik van plakletters, 2e jaargang nummer 1 februari 1983

formaat verlaten en werd overgestapt op de standaard: A4 (maar dan liggend, ofwel 'landscape'), waarbij de paginagrootte op A5 komt te staan. Gezien de betere kwaliteit en de over het jaar 1983 verantwoorde uitgaven *Administratie incl. kosten periodiek* (f 650,32), zou de weliswaar door ons zelf getypte kopij door middel van offsetdruk voortaan door Drukkerij Cunera worden vermenigvuldigd. In de begroting voor 1984 werd al een bedrag van f 1400 gereserveerd voor het *periodiek*, kennelijk vooruitlopend op nog meer verbetering in kwaliteit. **In de periode van 1990 tot 2008 hebben Pim Srous (tot 2008) en Ad de Jong (tot 2011) de redactie gevormd. Daarna namen Ben van Laar (in 2008), Jan Maarten Doorman (in 2010) en Ellen Vlak (corrector) het stokje over.**

Het is steeds beter gegaan met ons periodiek, zowel kwalitatief (papiersoort, lay-out en dergelijke) als inhoudelijk. Oud Rhenen wordt thans in de provincie hoog aangeslagen. Bij jaargang 30 (!)(2011) werd voor een ruimer formaat, A4 (staand, 'portrait') gekozen, waardoor we wat royaler in onze beschikbare ruimte zaten. Er bleek namelijk in de achterliggende jaren een groeiende stroom aan kopij te zijn gekomen en, een groot voordeel, afbeeldingen konden toen in een groter formaat worden afgebeeld. Volgens het voorwoord in het eerste nummer van deze dertigste jaargang is hier veel tijd in gestoken door (wijlen) Folkert Schuurman (Hist. Kring Kesteren e.o.), vooral door hulp bij de introductie van een professioneel opmaakprogramma, waarna onze bestuursleden en leden van de redactiecommissie **Ben van Laar, Jan Maarten Doorman en Ellen Vlak** het werk met succes hebben uitgevoerd. Beiden zijn wij natuurlijk bijzonder veel dank verschuldigd, want Oud Rhenen is echt een professioneel tijdschrift geworden.

Een enkele keer is ons blad in 'full-colour' uitgegeven, waarbij extra financiën van buiten moesten komen. Hopelijk komt er nog een tijd, waarin alle Oud Rhenens volledig in kleurendruk kunnen verschijnen.

UIT DE JAARVERSLAGEN:

Financieel verslag 9 oktober 1980 t/m 31-12-1981

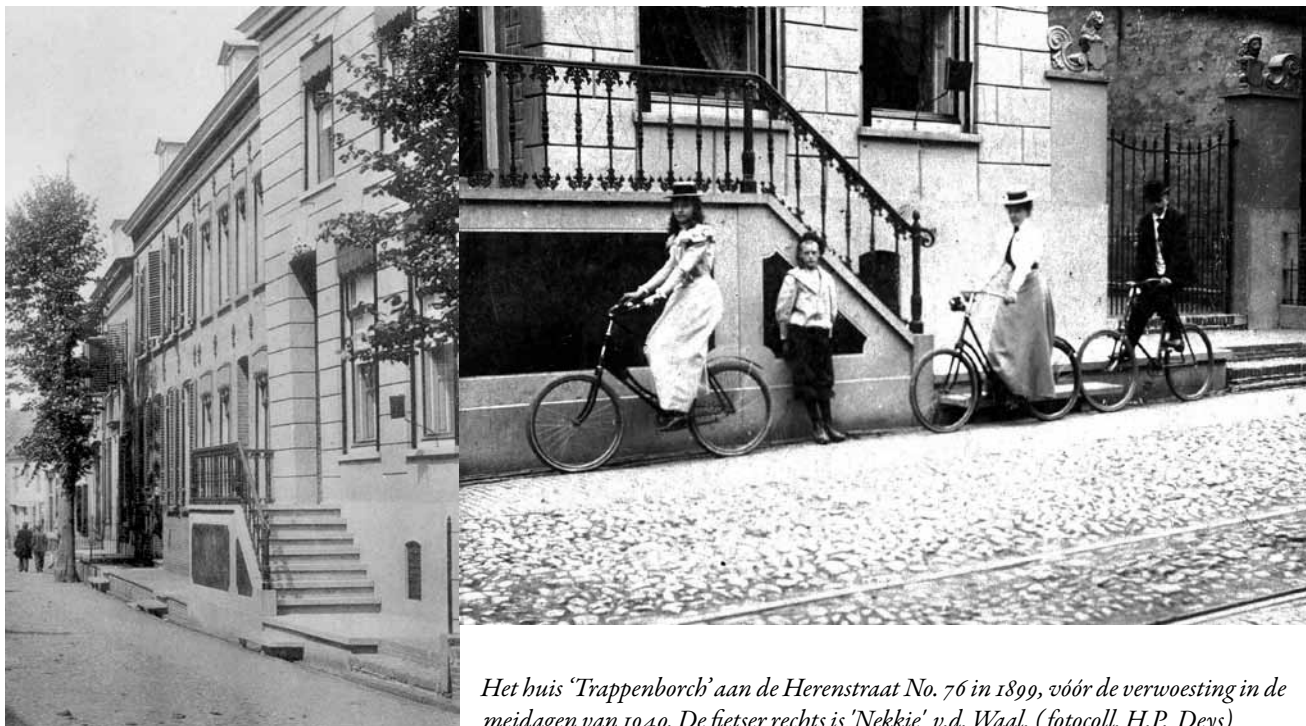
*totaal uitgegeven aan Periodiek f 860 en begroot over 1982 f 900
uitg 1982 f 254 + f 634,69 (nog te betalen) (4 nummers)
begroot 1983 f 750*

Met dank aan Joop Koekoek.

Het ware verhaal over het huis ‘Trappenborch’ aan de Herenstraat

Ad J. de Jong

Het boek van Prof. Dr. W. van Iterson uit 1960, De Stad Rhenen, kan beschouwd worden als het standaardwerk over de geschiedenis van de stad Rhenen, met een schat aan bronvermeldingen die een belangrijke leidraad zijn voor onderzoekers van de geschiedenis van Rhenen. Gezien de gedegenheid van zijn werk en zijn reputatie als historicus en jurist worden zijn stellingen veelal ongewijzigd overgenomen in latere publicaties door anderen. Zoals hierna zal blijken dient men ook bij het verwijzen naar Van Iterson voorzichtig te zijn. Het betreft hier vooral zijn stellingname ten aanzien van de geschiedenis van het huis Trappenborch.

Het huis ‘Trappenborch’ aan de Herenstraat No. 76 in 1899, vóór de verwoesting in de meidagen van 1940. De fietser rechts is ‘Nekkie’ v.d. Waal. (fotocoll. H.P. Deys)

Er stond tot 1940 in de Herenstraat, als derde huis ten westen van de hoek van de Muntstraat, een aanzienlijk huis met trappen ervoor en met een kelder met een kruisgewelf, deels boven straatniveau. Een en ander deed denken aan de bouwvorm van een oorspronkelijk middeleeuws ‘stenen huis’ of ‘stenen kamer’. In het januarinumnummer van Oud Rhenen in 2014 publiceerden we over de geschiedenis van dit huis Trappenborch, waarbij aangetoond werd dat Van Iterson hier een belangrijke vergissing had gemaakt door verwisseling van de huizen ‘Trappenborch’ en ‘Op de Trappen’ die beide aan de noordkant van de Herenstraat stonden, maar waarbij hij aangenomen had dat het één en hetzelfde huis betrof. Het huis ‘Op de Trappen’ echter stond verder naar het westen bij de Raderput, onderaan de Molenstraat.

Inmiddels is er een groeiende interesse naar middeleeuwse ‘stenen kamers’, een soort eenvoudige woontorens. In de regel bestonden ze uit een halfverzonken, overkluisde onderbouw (kelder) met daarboven een (woon)kamer en een zolder met een versteend dak. Ze zijn meestal van veertiende/vijftiende-eeuwse oorsprong. Een fraai voorbeeld is de tot modern woonhuis verbouwde boerderij Stuivenes in Achterberg.

In zijn als boek uitgegeven proefschrift, dat in 2016 verscheen onder de titel *Middeleeuwse woontorens in Nederland - De bouwhistorische benadering van een kasteelworm* (Verloren Hilversum 2016) wijdt Taco Hermans tevens een hoofdstuk aan dergelijke ‘stenen kamers’. Ad van Bommel uit Wijk bij Duurstede had al eens eerder in 2004 gepubliceerd over dit onderwerp onder de titel ‘Licht op stenen kamers in het Kromme-Rijngebied’ en had een eerste inventarisatie gemaakt van dergelijke bouwwerken in Nederland. In 1982 leverde een onderzoek door Alders veertig stenen kamers op. Met hulp van anderen is in de jaren daarna een groot aantal andere (mogelijke) stenen kamers in Nederland opgespoord en staat de teller bij Ad van Bommel inmiddels op een tweehonderd. Van Bommel publiceerde onlangs over dit onderwerp in het meinumnummer 2017 van ‘Kasteel en Buitenplaats’, uitgegeven door de Nederlandse Kastelen Stichting.

Bij het inwinnen van informatie bij collega-onderzoekers werd hij geattendeerd op de vermelding van een ‘kamer’ horend bij een huis in de Rhenense binnenstad, anno 1469. Dit blijkt een huis te zijn, dat in de Middeleeuwen in de Herenstraat stond op de plaats waar later het huis van apo-

De 'stenen kamer' of 'spijker' van Stuivenes in Achterberg; huidige situatie en direct na de sloop van de oude er tegen aanstaande boerderij (fotocollectie A.J. de Jong)

theker Post zou komen, waarover we dit jaar publiceerden in Oud Rhenen. Eigenaar van dit huis was in 1469 Joncfrou Margriet van Beynhem, weduwe van Geryt Monicx. Deze Margriet van Beynhem komt later nog nader aan de orde.

Terug nu naar Van Iterson en zijn verhaal over de geschiedenis van het huis Trappenborch aan de Herenstraat bij de Muntstraat. Hij stelt daarin het volgende:

Voor het eerst vond ik dit huis met name vermeld in de kerkmeestersrekening van Rhenen over 1519: 'Gerrit van Harn's Huijs op die Trap'. Voor de tweede maal trof ik het aan in de kerkmeestersrekening van 1571-1572: 'Trappenborcch'.

Het betreft hier ontvangsten van jaarlijks verschuldigde grondrentes. Deze bronnen erop naslaand lezen we voor 1519 *'wt gerit van harns huijs op die trap ontfangen iiij stuvers'* en in 1571/1572 *'Gerrit van Hees wt syn huysinge genoemt Trappenborch iiij sts'*.

Maar er zit een addertje onder het gras. Als hij de kerkmeestersrekeningen van het jaar daarop erop nageslagen zou hebben, zou blijken dat dit 'Trappenborch' een ander huis met een dergelijke naam betreft; er staat namelijk: *'Gerrit van Hees uit sijn huysinge staende aent kerckhof bij den roester genaempt Trappenborch iiij sts'*.

Dit huis blijkt aan de oostkant van de Markt in de buurt van het Oude Raadhuis te staan. Het genoemde roester was een wildrooster dat bij de ingang van het kerkhof was aangebracht om rondzwervende honden en vossen van het kerkhof te weren. Van Iterson schrijft hier in het boek *De Stad Rhenen*, pagina 212, het volgende over: Omtrent de toestand na het jaar 1400 worden we ingelicht door een tweetal acten van 1487. In de eerste van 13 dec. 1487 oorkonden richter en zeven schepenen van Rhenen, dat Berndt van Wijck *myt recht heft doen panden aen die cameran, staende aen den Merct tusschen den raeyhuysen en den roister. Van*

Iterson denkt dat met 'camer' hier een armenhuisje wordt bedoeld. Hij vervolgt dan ook met: In de tweede plaats blijkt uit de acte, dat de tegenwoordige (nieuwe) Kerkstraat in 1487 nog niet heeft kunnen bestaan doordat genoemde 'camer' of kleine woning toen tegen de westelijke zijmuur van het raadhuis aangebouwd was. Thans (1959) is aan deze westelijke zijmuur, die ruw en oneffen is, nog duidelijk te zien, dat daar een huis tegenaan moet hebben gestaan en wel juist daar, waar de tegenwoordige Kerkstraat op de Markt uitmondt. Inmiddels weten we dat met de term 'camer' een soort woontoren wordt bedoeld, een 'stenen kamer'. Het was dus helemaal geen armenhuisje, integendeel.

Er is verder onderzoek gedaan naar de eigenaren van dit huis in latere tijd en moet vastgesteld worden dat het inderdaad een ander huis betreft. Dit was waarschijnlijk ook een oud pand en later wordt het een *huysinge ofte schuuyr genaempt thuijs te trap* genoemd. Het betreft andere eigenaren dan van het beoogde huis aan de Herenstraat en lijkt het later eerder als schuur gebruikt te worden bij een woonhuis. In de periode 1579-1613 wordt Jan Aelbertsz Toll genoemd als eigenaar en worden nog steeds jaarlijks 4 stuivers aan de kerk afgedragen.

Van Iterson vervolgt met:

De ondergrond van het huis Trappenborch en nog twee andere huizen ressorteerde in het begin der 16^e eeuw nog onder de curtis Rijnwijk. We hebben hier derhalve te doen met tinsgoederen, die oorspronkelijk eigendom waren geweest van de abdij Deutz. In een landrentmeestersrekening over 1395-1396 vindt men onder het hoofd 'Renwiick tyms Martini'o.m. vermeld: Ítem Ghiisbert van Westeringen (lees: Westrhenen) uytten steenhuys binnen Rienen ende wyt I stuk lands opten Velde ... IIII g'. In de rekening over 1396-1397 wordt hetzelfde huis omschreven als 'een steenhuys ende hofstede'. Hieruit blijkt, dat er bij het huis meer grond behoorde dan als regel het geval was. Moeten we in deze aanduiding de voorloper zien van 'het Huys op de Trappen met een schonen hof', zoals dit werd voorgesteld in een acte uit 1677. Bijzonder gewaagd lijkt mij deze veronderstelling niet.

In het archief Bergh berust een dergelijke veel uitvoeriger opgave van tinsgoederen van het begin der 16^e eeuw, met als opschrift: 'Thyns in den hoof tot Ran(d)wijk'. Deze vermeldt o.m. drie stenen huizen te Rhenen. Het eerst vinden we het ons reeds bekende: 'Item Jan van Ryenen uut eynen stenhuse bynnen Ryenen, Johans van Westryenen toe placht toe hoeren VI s. IIII d'.

Tot zover Van Iterson, terug nu naar boven genoemde Margriet van Beynhem, die uiteindelijk de sleutel naar de eigenlijke situatie blijkt te zijn en lijkt Van Iterson er helemaal naast te zitten met zijn veronderstellingen over dit stenen huis, dat volgens hem aanzienlijk was en geïdentificeerd kan worden met het deftige 16^e eeuwse huis 'Trappenburch', waarvan de ligging aan de Herenstraat in zijn ogen 'nauwkeurig' kon worden vastgesteld.

Het patronaatsrecht van de kerk van Rhenen was in de 13^e eeuw door Otto, graaf van Bentheim, met bevestiging door paus Nicolaas III, geschonken aan de Ridderlijke Duitse Orde (Duitse Huis) te Utrecht bij zijn intreding in de orde. Er werd te Rhenen een commanderij opgericht en de commandeur van Rhenen was tevens pastoor van de Cunerakerk.

Passend bij de memoriecultuur die er heerste in de toen nog katholieke kerken in de Middeleeuwen, verzorgden de commandeur en zijn priesterbroeders allerlei betaalde diensten ter nagedachtenis van overledenen, zoals het lezen en zingen van zielmissen, getijden en het bezoeken van graven met de wijwaterkwast. De betalingen voor deze diensten zijn terug te vinden in de kerkmeestersrekeningen.

Hiervoor waren fondsen beschikbaar door schenkingen aan de kerk of het stichten van vicarieën op altaren in de kerk.

Zo schonk genoemde Margriet van Beynhem, weduwe van Geryt Monicx, in 1415 aan gasthuismeesters, commandeur en cureit van de kerk, en gildemeester der St. Cunerabroederschap een erfrente brief, groot 4 ½ pond per jaar, gaande uit een huis binnen Rhenen bij de Bergpoort

van Rienen, Egbert van Gendten, Willem van den B..t, Gerijt Beijer, Henric die Jonge Gosenssoen ende Henric Utenweerde, scepenen bynnen Rienen verconden mit desen brieve dat voer ons quam Mergriet die Gerijts Monincx echte wijf te wesen plach mit Gysbert van Westrienen hoeren broeder ende gecoezen momber...Etc.

Interessant hier is dat Gysbert van Westrienen haar *broeder* wordt genoemd; dit zou betekenen dat haar moeder eerder getrouwd was met een Van Westrienen. Deze Gijsbert van Westrienen is dezelfde die in de landrentmeesterskeningen (hof van Rijnwijk) van 1395-1397 genoemd wordt als tijnsplichtige met betrekking tot een *stenen huis* te Rhenen. Gijsbert van Westrienen hoorde tot de eerste gildebreders van het St. Cuneragilde te Rhenen dat in 1392 werd opgericht.

In het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, bevinden zich een groot aantal middeleeuwse charters met betrekking tot bezittingen van de Duitse Orde onder Rhenen; hierop heb ik voor mezelf transcripties gemaakt teneinde de inhoud ervan te kunnen ontsluiten.

Hierbij trof ik een charter uit 1416 aan met waardevolle informatie, relevant voor de discussie over de ligging van het *stenen huis*, dat door Van Iterson verondersteld werd Trappenborch te wezen.

Het betreft hier een tijnsbrief, inv.no. 2465, ten behoeve van het Duitse Huis te Rhenen van een deel van een hofstede binnen Rhenen naast de hofstede van dit Duitse Huis (d.i. waarop de Commanderij stond). De akte begint als volgt:

Ic Johan Bor van Hemerten hoff ende thyns heer bekenne mit deze opene brieve dat voir mij ende voor thinsgenoten hyrnae bescreven gecomen Herman Claessoen ende Egbert van Hemerten ende hebben opgedragen ende overgegeven bij mijner wille en mit mynre hant als mit hoeffs hant tot behoeffder heren van de Dutschen Huis tot Rhenen een dele van eenre hofstede gelegen bynnen Renen die in voorsyde Johans van Ryenen plach te wesen, streckende van der stenen camer die Johans van Ryenen plach te wesen also voert recht noertwerts aen die heren hofstede beneden ditsche huse en westwert van Roeloff Spynders hoffstede die Henrix Schether plach te wesen ende oestwert aen Dericx hoffstede van Aelst die Johans vz. Plach te wesen mit

sulcken verwerden....etc.

Er volgen voorts een aantal voorwaarden onder andere ten aanzien van bouwen op dit terrein onder andere ten aanzien van aanbouw aan de stenen kamer die ooit Johan van Ryenen had toebehoord.

Zegel van Gijsbert van Westrienen, hof ende thijnsmeyster namens meyster Wouter van Rienen en van der Capellenwege van der Horst, anno 1383 (chartercollectie RDO te Utrecht) en Gijsbert van Westerenen, schepen te Rhenen in 1417 (chartercollectie Oud Archief Rhenen)

(d.i. het latere huis van apotheker Post waarover we onlangs publiceerden in Oud Rhenen). In een charter uit 1415, inv. no. 2364, dat zich bevindt in het archief van de Duitse Orde lezen we het volgende:

Wij Steven van Sulen, richter, Beernt Freyse van Dolre, Otte

Zegel van Roelof Spynder, schepen te Rhenen anno 1413 (chartercollectie Oud Archief Rhenen)

Roeloff Spynder was getrouwd met Gheertruidt van Rienen, zuster van genoemde Johan van Rienen; In 1433 worden Roeloff Spynder en Geertrut Roelof Spynders wijf genoemd als broeder en zuster van het Cuneragilde.

sprake van een relatie met een nieuw kerkhof dat er kwam op de plaats waar zich ooit de stal van Borre van Pluderen had bevonden.

In dit verband is vermeldenswaard, dat er in de buurt van het stadhuis een huis heeft gestaan, dat in de 16^e eeuw 'Pluerensteijn' heette. Zo lezen we in een akte d.d. 17-3-1584 dat Anna van Setten, gehuwd met Evert van Netelrooijen, renuncieert (afstand doet) van een lijftocht van het huis Pluerensteijn met een lege hofstede daarachter, eertijds aangekomen van die van Dolre, staande naast het stadhuis en Jan de Keijzers huis (d.i. een herberg die achter het koor van de Cunerakerk stond), waar deze Anna van Setten van haar zaliger man Jorden van Eck in lijftocht is geweest en dus lang in lijftocht bezeten heeft gehad.

De familie Van Pluderen te Rhenen noemde zich in de 16^e eeuw ook wel Van Plueren, zodat we voor Puerensteijn eigenlijk het 'het stenen huis van de Van Pluderens' moeten lezen. Dit stenen huis was in de middeleeuwen een Gaasbeeks

Deze *stenen camer* van Johan van Ryenen stond dus in de zuidwesthoek van Rhenen onder het ter-

Afbeelding zegels van Willem van Pluderen, schepen in 1371, Hendrik Borre van Pluderen, richter in 1399 en diens zoon Hendrik Borre (van Pluderen), schepen in 1409; deze familie voert drie gekroonde leeuwenvormen als familiewapen (zie chartercollecties RDO te Utrecht en Oud Archief Rhenen)

rein van het Duitse Huis en net ten oosten van de hofstede van de familie Spijnder. De Spijnderstoren is naar deze familie genoemd.

We weten eigenlijk weinig over de bebouwing van de zuidwesthoek van de stad Rhenen. Veel bebouwing zal verloren gegaan zijn bij de inval van de Geldersen, waarbij ook de Commanderie van de Duitse Orde is verwoest.

Uit een akte van 1417 (archief Ridderlijke Duitse Orde) blijkt dat het Duitse Huis tot Utrecht vanouds een jaerrente van 'zes pond was' (een bedrag in natura) schuldig was aan de kerk van Rhenen uit een *husinge ende hofstede gelegen bynnen Ryenen die Johans van Rienen in voertyde te wesen plach en dieselve onse vurg. kerk was den some daer der kerke tot Rienen jaerlix weder schuldich twee pont als acht dordrechtse placke voer elc pont uit den nyenkerkhoff daer in voertijden Borre stalle van Pluderen op te staen plach*. Er is dus tevens

leen, afkomstig ooit van de bezittingen die vielen onder het Hof van Rijnwijk, oorspronkelijk bezit van de abdij Deutz. Dr. J.C. Kort heeft in 2001 een repertorium gemaakt op de Gaasbeekse lenen. Daarin lezen we:

110. Het steenhuis te Rhenen, (13...: waar de leenman op woont).

3-5-1379: Willem van Pluderen zoals Johan van Woudenberg met lijftocht van zijn vrouw, 109b fol. 64 en fol. 1.

...-13...: Hendrik Borre van Pluderen bij dode van Willem, zijn vader, met lijftocht van Odele, dochter van Jan van Wel, zijn moeder, 109-b fol. 64 en fol. 1.

26-3-1402: Hendrik Borre bij dode van Hendrik, zijn vader, 109-b fol. 1.

Interessante informatie over dit huis van Van Pluderen is te

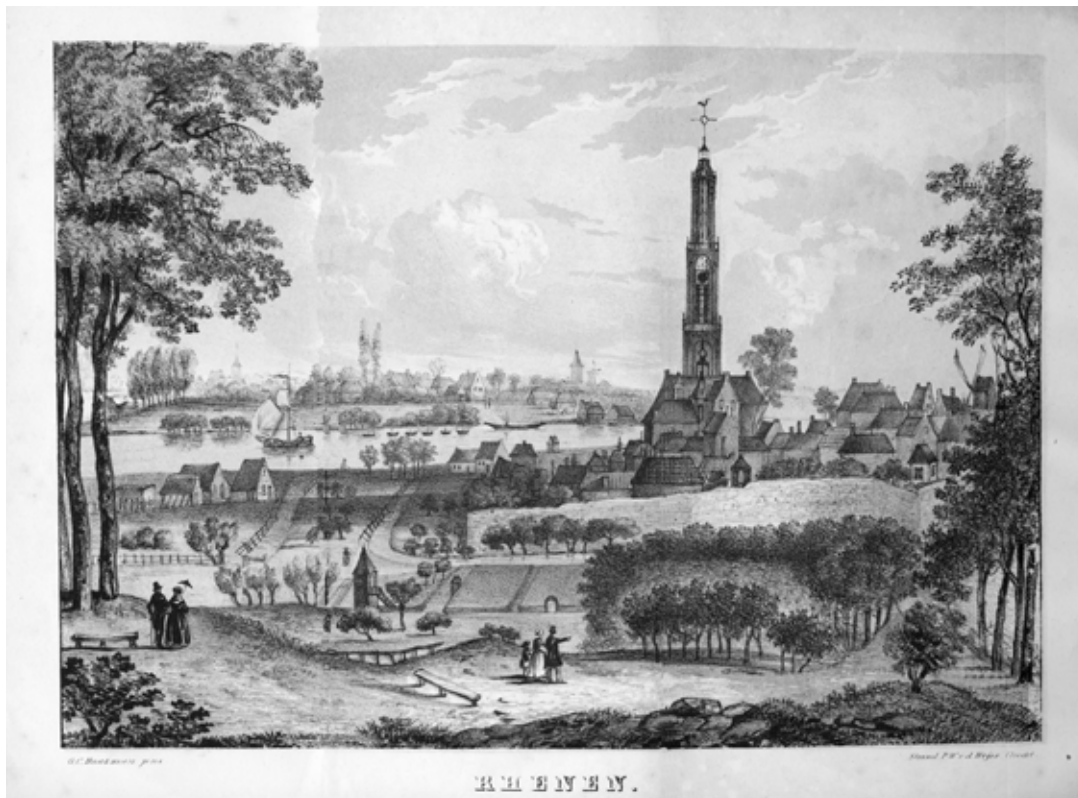
vinden in het boekje *Dat leven van Kunera* van circa 1515, dat in Rhenen werd verkocht; dit boekje is in 1988 getranscribeerd en vertaald door J. Combrink. Hierin lezen we bij de *mirakelen*, de wonderen dus, met betrekking tot St. Cunera, dat ten tijde dat er *aen dat choer der kercken van Rhenen ghetimmert wert* (bouwen of verbouwen van het koor van de kerk) een zontje van Henric van Opkere op de straat bij de kerk aan het spelen was. Daarbij was er een wagen met stenen over het kind gereden. Het interessante is dat men kennelijk het kind naar het huis van Willem van Pluderen gebracht had, vanwaar de moeder het opgepakt had en naar de schrijn van St. Cunera had gebracht, waarna het kind *terstont was verresen en gesont geworden*. Dit huis van Willem van Pluderen stond dus vlak in de buurt van waar de werkzaamheden aan het koor plaatsvonden, hetgeen betekent dat dit voorval ergens einde 14^e eeuw moet hebben plaatsgevonden. De ligging van dit huis klopt dus goed met genoemde beschrijving van de ligging van Pluerensteijn in 1584, namelijk tussen het Stadhuis en de herberg van Jan de Keijser, die bij het koor van de kerk stond.

Het gestructureerde onderzoek naar de bewoning van de Rhenense binnenstad en de stadsontwikkeling begint dus nu zijn vruchten af te werpen. Er is voorts nog heel veel te vinden wat betreft middeleeuwse bronnen met betrekking tot de geschiedenis van Rhenen.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

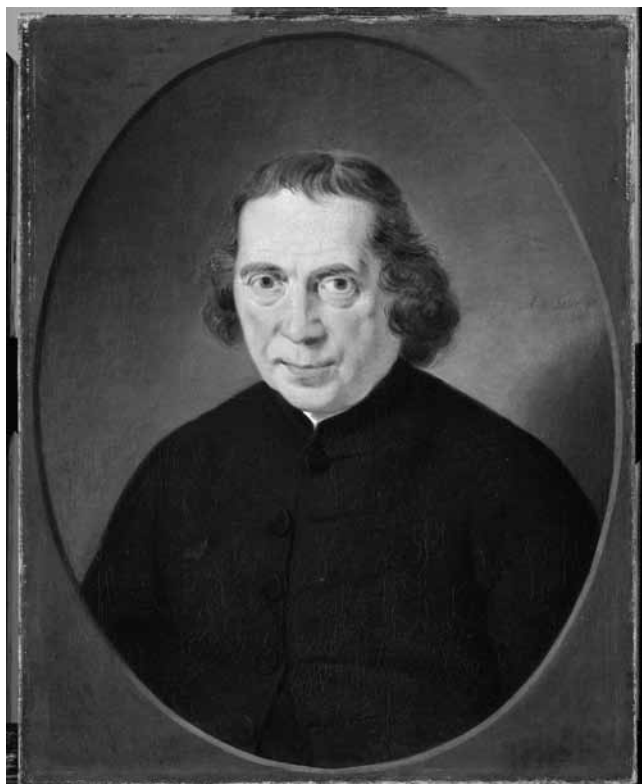
- Rekeningen van de Cunerakerk, HUA Domkapittelarchief, Toegang 216, Inv.No. 4371, jaren 1519-1522; RHCZOU Oud Archief Rhenen, Toegang 152, Inv.No.'s 763 e.v., vanaf 1571.
- W. van Iterson, *De Stad Rhenen* (Assen 1960), p. 96 e.v., 98, 101, 109 en 110.
- J.C. Kort, *Repertorium op de lenen van Gaasbeek* (Verloren Hilversum 2001), p.120.
- Charterverzameling van de Ridderlijke Duitse Orde te Utrecht, zie J.H. de Vey Mestdag en J.A. de Boo, *Liber Sigillorum – Deel I en II* (Utrecht 1995), Inv.No. 2465 (charter anno 1416).
- H.P. Deys, A.J. de Jong en J.M. Vlak, *Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners – De huizen 'Op de Trappen' en 'Trappenborch'*, Oud Rhenen, Jaargang 33, januari 2014 (1), p. 7-26.
- H.P. Deys en A.J. de Jong, *Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners – De huizen van apotheker Post en zijn burenen aan de Herenstraat*, Oud Rhenen, Jaargang 36, januari 2017, p. 10 e.v.; idem aanvulling in meinummer 2017, p. 28 en 29.
- P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Verloren Hilversum 2009).
- Taco Hermans, proefschrift *De Middeleeuwse woontorens in Nederland* (Verloren Hilversum 2016).
- A.A.B. van Bommel, *Licht op stenen kamers in het Kromme-Rijngebied*; tijdschrift Het Kromme-Rijngebied 38-4 (2004), p. 65-70, met aanvullingen aldaar 39-3 (2005), p. 67-68 en 41-1 (2007), pp. 31; *Licht op stenen kamers in Nederland*, in tijdschrift Kasteel en Buitenplaats, mei 2017, uitgegeven door de Nederlandse Kastelen Stichting.
- A.J. de Jong, *De oudste geschiedenis van Stuivenes – Een eeuwenoude boerderij te Achterberg*, Oud Rhenen, Jaargang 8, nr. 3 (1989), p. 19-25; idem *Hoe oud is Stuivenes te Achterberg?*, Oud Rhenen, Jaargang 10, nr. 2 (1991), p. 61-64.
- J. Combrink, *Dat leven van Kunera* (Rhenen 1988), p. 27 en 28.
- J. Combrink, *RHENEN – Van vestingstad tot grebbestad* (Zaltbommel 1981), p. 31.

Litho met zicht op Rhenen uit het boek 'Rhenen en Omstreken' van G.C. Haakman (1847); op de voorgrond ziet men een 'stenen kamer' of 'spijker' met een trap buitenom (fotocoll. H.P. Deys)

Het departement Rhenen van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*

Willem van den Berg

Portret van Jan Nieuwenhuyzen (1724-1806)

Toen in 1784 de doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuyzen in Edam een Genootschap van Kunsten en Wetenschappen met de zinspreuk Tot Nut van 't Algemeen oprichtte, had niemand kunnen vermoeden dat dit plaatselijk initiatief zo'n hoge vlucht zou nemen en onder de gewijzigde benaming Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het bevorderen van het volksgeluk naar de beginselen van de christelijke godsdienst in heel Nederland zou nastreven. Eerst in Noord-Holland, Friesland en Groningen en vervolgens ook in de rest van Nederland werden er afdelingen, departementen geheten, van dit genootschap opgericht. Van de 5 departementen met 345 leden in 1785 groeide de Maatschappij stormachtig in de negentiende eeuw met als absolute hoogtepunt het jaar 1883, toen het Nut 343 departementen telde met 17.477 leden. En ook nu nog is de nutsbeweging niet geheel verdwenen. In 2017 zijn er nog altijd 80 departementen actief. De opmerkelijke opmars van de nutsbeweging in de negentiende eeuw toont aan dat haar missie, een beschavingsoffensief ten behoeve van de minder bedeedden via o.a. een verbetering van het schoolwezen, eigen Nutsspaarbanken, volksbibliotheken en volkszangscholen, voorlichtingsavonden en cursussen voor arbeiders niet te hoog gegrepen was, maar vruchten afwierp. Dit alles is algemeen bekend. De vele gedenkboeken door de Maatschappij

uitgegeven en het zeer uitgebreide archief, dat zich in het Amsterdamse stadsarchief bevindt, leggen van die vele activiteiten ruimschoots getuigenis af.

Minder bekend is dat ook Rhenen een nutsdepartement heeft gekend, zij het pas laat opgericht (1875) en na 35 jaar al weer ter ziele. Waarom zo laat en zo kort, terwijl het naburige Wageningen al in 1807 over een departement beschikte, dat het leven wist te rekken tot 1979? Het is mogelijk, dat de orthodoxe kerkelijkheid van Rhenen in die beginjaren weinig zag in initiatieven die door doopsgezinde predikanten werden ondernomen. Overigens was men in Rhenen niet uitzonderlijk in de late vestiging van een departement. Zelfs tussen 1940 en 1949 werden er nog 34 nieuwe departementen opgericht en tussen 1950 en 1968 nog eens 52, waaronder een departement in Amerongen, dat in 1962 zelfs 172 leden telde.¹

Gegevens over het Rhenense departement, te vinden in het Amsterdamse landelijke archief, aangevuld met feitjes uit de zogenaamde Jaarboekjes², en berichtgeving over de ondernomen activiteiten in de regionale pers maken het mogelijk in grote lijnen aan te geven hoe het Rhenense departement in die 35 jaar functioneerde, al blijven er nog genoeg vragen over.

In die vijfendertig jaren heeft het bestuur van het Rhenense departement gepoogd de belangrijkste aandachtsgebieden van de Maatschappij ook in Rhenen te verwezenlijken. Zo heeft Rhenen voor korte tijd ook een Nutsspaarbank gehad³, deelde men van tijd tot tijd getuigschriften uit voor vijftwintigjarige of nog langere plichtsbetrachting, heeft men geparticipeerd in de zogenaamde Floralia-tentoonstellingen en had men plannen om 'voor het volk, en wel voor de jongelui van 15 jaar en daarboven, leesavonden op touw te zetten' in de winteravonden.

In dit artikel beperk ik mij tot een drietal onderwerpen. Eerst ga ik na welke Rhenenaren zich hebben ingezet voor het Nut. Vervolgens ga ik uitgebreid in op de grootste verworvenheid van het Nut en ook de trots van het Rhenense departement: de volksbibliotheek. Ik sluit af met een tweede succesvol initiatief, de organisatie van lezingenavonden en het uitnodigen van getalenteerde sprekers en voordrachtskunstenaars.

1. Dick van der Wouw, *Nutsdepartementen: Onderzoek naar de activiteiten van de plaatselijke afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, s.l. 1983.

2. Met dank aan de huidige archiefbeheerder C.J. den Boer.

3. De uit 1876 daterende Rhenense nutsspaarbank beschikte in dat jaar al over een kapitaal van f 5154 tegen een rentepercentage van 4½ procent. Toen in 1884 de Rijkspostspaarbank werd opgericht, haakten vele departementen, waaronder het Rhenense, af. Zie hierover J. Bruinwold Riedel, *De nutsspaarbanken in Nederland 1807-1908*, s.l. 1909.

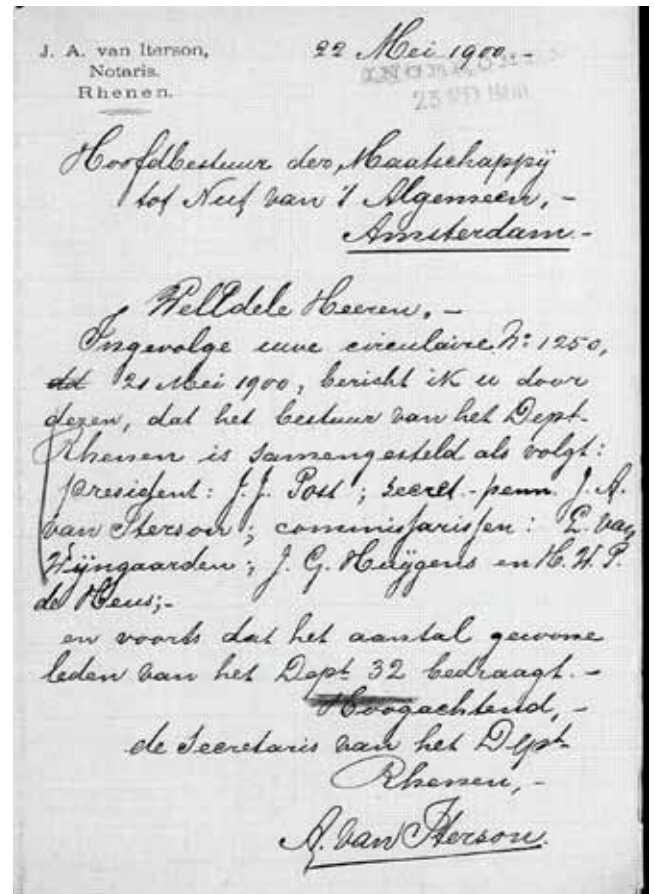
HET BESTUUR VAN HET RHENENSE DEPARTEMENT

In het jaarboekje van de Maatschappij van 1875/76 worden J.A.F. van der Meer van Kuffeler (1843-1917) als voorzitter en Mr. G.J.D. Hondius (1841-1908) als secretaris genoemd. De eerste, stammend uit een oude Nederlandse patriciërsfamilie die door de eeuwen heen een grote maatschappelijke betrokkenheid aan de dag had gelegd, behoorde tot de Rhenense notabelen en had als twintigjarige al het initiatief genomen tot de oprichting van een rederijkerskamer. Gezien zijn sociale engagement was het niet verwonderlijk dat Jacques Anne François, van beroep wijnhandelaar en sigarenfabrikant, het initiatief nam tot het Rhenense departement. Hij zou het voorzitterschap bekleden tot 1883. Hij bleef ook op andere terreinen actief. Zo meldde de Amerongsche Courant (in het vervolg afgekort als AC) van 1903, dat hij ook de drijvende kracht is geweest achter het 'oude Hollandsche Leesgezelschap' en met 30 andere Rhenenaren lid was van een 'leesgezelschap van buiten- en binnenlandsche tijdschriften', waarover ik geen nadere gegevens heb kunnen vinden. Zijn partner, de jurist Hondius, verliet Rhenen al na een jaar om kantonrechter, eerst te Vianen en later te Deventer te worden. De belangstelling voor het lidmaatschap was aanvankelijk groot. In het eerste jaar meldden zich 56 leden, maar een jaar later liep het ledental terug tot 36, die per jaar 5 gulden contributie betaalden. Het secretariaat wordt vanaf 1877 bekleed door J.J. van der Linden, hoofdonderwijzer van beroep. Voorzitterschap en secretariaat wisselen nogal eens: in 1883 wordt G.C.J. Tielenius Kruijthoff (1833-1891) commissi-

De eerste voorzitter J.A.F. van der Meer van Kuffeler 1843-1917.

onair in effecten en volgens andere bronnen bierbrouwer, voorzitter, in 1891 volgt Jacob Helmig van der Vegt, arts (1850-?) hem op, drie jaar later neemt J.J. Post (1847-1932), apotheker, het voorzitterschap over en dat zal hij tot 1910 vervullen, bijgestaan door achtereenvolgens de secretarissen H.

Schrijven van de secretaris van het Rhenense departement uit 1900 met gegevens over de bestuurssamenstelling en het aantal leden

Zwaardemaker, beroep onbekend, J.G. Huijgens, ambtenaar bij de posterijen, en ten slotte Lucas van Wijngaarden (1846-1917), oprichter van de tapijtfabriek 'De Volharding'⁴. De laatste had een goede naam bij zijn personeel; hij verzorgde uitstapjes en gezellige avonden. Zo geeft de AC van februari 1903 een uitgebreid verslag van een geslaagde uitvoering van het mannenkoor van de fabriek, waar ruim 200 personen aanwezig waren, waaronder ook 80 fabrieksarbeiders met vrouw en kinderen. Al met al lijkt de conclusie gewettigd dat de voorzitters en secretarissen van de Rhenense afdeling behoorden tot de notabelen en vaak ook welgestelden van Rhenen. Jammer genoeg ontbreekt elk spoor van wie er verder lid waren.

DE RHENENSE NUTSBIBLIOTHEEK

In het streven van de oprichters van de Nutsbeweging de verstandelijke, zedelijke en maatschappelijke ontwikkeling van de 'mindere man' te bevorderen, achtte men ook in Rhenen het gratis beschikbaar stellen van zedelijk verantwoorde, opvoedkundige lectuur van groot belang.

⁴ Met dank aan Henk Deys voor het verschaffen van personalia van de bestuursleden.

Afbeelding van dames die de reizende bibliotheek van het Nut verzorgen

De eerste nutsbibliotheek van het Nut dateert van 1791⁵, in 1795 volgden er vier, in 1810 hadden 50 departementen een eigen bibliotheek. Rond 1850 waren dat er 245 en in 1910 zelfs 313, waarbij het totale boekenbestand steeg tot ruim 250.000 en het aantal uitgeleende boeken tot bijna 700.000.⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Rhenense initiatiefnemers hun werkzaamheden met dat paradepaardje van het Nut, een eigen bibliotheek, startten. In de Jaarboeken van de Maatschappij vindt men meermalen enthousiaste geluiden over het reilen en zeilen van de Rhenense volksbibliotheek: 'Voortdurend veel leeslust. Is met 100 boekdeelen vermeerderd door aankoop en geschenken' (1877-1878), 'met

5 W. van den Berg, "Gij, die nu begeerig zijt om uwen geest op te schranderen". In: W. van den Berg e.a. (red.) *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad*, Hilversum 1993, p. 9-26.

6 J.J. Kloek, 'Uitnodiging tot onderzoek. Een kijkje in de Nutsbibliotheeken in 1910'. In: R.T. Segers, *Receptie-esthetica. Grondslagen, theorie en toepassing*, Amsterdam z.j., p. 183-189.

belangstelling [wordt] gebruik gemaakt' van de bibliotheek. 'De heer R. van der Weerd gaf 100 boekdeelen ten geschenke' (1878-1879), het leenstelsel 'werkt voortdurend gunstig' (1879-1880). In het jaar 1881 omvat de bibliotheek al 800 boeken, waar 43 lezers in de periode oktober tot april om de veertien dagen uit kunnen kiezen tegen een contributie van 10 cent per boek. Het onderhoud van de bibliotheek kost dan jaarlijks ongeveer 30 gulden. Op verschillende manieren probeerde men de bibliotheek op orde te houden: sommige plaatsgenoten schonken een deel van hun boekerij aan de volksbibliotheek, zoals de eerdergenoemde Van Weerden. Daarnaast verschaftte het Rhenense departement een jaarlijkse subsidie van 20 gulden aan de bibliotheek. Omdat men de boeken veelal kosteloos uitleende, probeerde de bibliotheekcommissie extra gelden te verwerven. In de AC van 26 september 1901 staat daarover het volgende: 'De commissie voor de Volks-Bibliotheek heeft eenige ingezetenen alhier een circulaire gezonden met het verzoek om een jaarlijksche bijdrage van 50 cent of meer te willen afstaan om de onderhoudskosten te kunnen dekken. Het behoeft wel geen nader betoog, als men nagaat dat gedurende een half jaar (te beginnen met October) ruim 160 lezers van deze instelling gebruik maken, dat de boeken 160x26 keer behandeld zijnde, hersteld dienen te worden. Tot het doen van de uitgaven daarvoor, laat staan nog het aanschaffen van nieuwe boeken, is de kas menigmaal ontoereikend; vandaar een beroep op Rhenens' ingezetenen.'. En dat beroep had succes, zoals de AC van 3 oktober 1901 weet te melden: 'Dankzij de bijdragen van hen, die voor het goede in deze gemeente nog wel een penninkske over hebben, kan zij nu op een jaarlijksche bijdrage rekenen om de bibliotheek aan te vullen en netjes te onderhouden'. Ook ruim tien jaar later, in 1894, floreert de bibliotheek nog altijd. Er zijn dan 130 leners die uit 620 boeken hun keuze kunnen doen en met elkaar voor ruim 1000 uitleningen zorgen. In 1901 zouden aan 169 lezers niet minder dan 4606 boeken uitgeleend zijn, hetgeen me onwaarschijnlijk hooglijkt. Twee jaar later meldt de AC van 8 oktober: 'Door de goede zorgen van den heer Van Wijngaarden werd de bibliotheek van 't Nut ook dit jaar wederom in goeden staat gebracht. Gesteund door eene subsidie uit de kas en vrijwillige bijdragen van enkele ingezetenen, werden vele boeken vernieuwd en alle in een schoon pak gestoken. Door aankoop werd de bibliotheek wederom met verschillende nieuwe deelen verrijkt. De boeken zullen worden uitgereikt des Maandagsavonds, doch alleen aan personen boven de 13 jaar'.

Dit zijn helaas louter kwantitatieve gegevens. Spijtig genoeg zijn er geen lijsten overgeleverd met de namen van de leners, noch van catalogi van de boeken waarover het Rhenense departement beschikte, terwijl deze lijsten wel van andere departementen bewaard zijn gebleven. Moet men dus grotendeels gissen welke boeken favoriet waren in Rhenen? Er zijn enkele bronnen die wellicht iets meer kunnen zeggen over het type boek, dat bij de Rhenense lezers en lezeressen

Het geboortehuis van de Maatschappij te Edam

in de smaak viel. Zo werd er in 1913 door het hoofdbestuur van de *Maatschappij* een commissie in het leven geroepen die een rapport over de volksbibliotheken presenteerde onder de wijdlopijge titel *Rapport omtrent de volksbibliotheken van het Nut, hare geschiedenis, haar toestand en voorstellen*. In een interessante bijlage wordt opgegeven welke boektitels in het jaar 1910 in 275 departementen het meest werden uitgeleend. Dat waren *De negerhut van oom Tom* van H. Beecher Stowe, de *Delftsche wonderdokter* en *Majoor Frans* van A.L.G. Bosboom-Toussaint, de *Overbetuwsche novellen* van J.J. Cremer, een tweetal vertaalde romans van C. Dickens, de *Camera Obscura* van N. Beets, *De schaapherder* van J.F. Oltmans, de *Sara Burgerhart* van de dames Wolff en Deken en een drietal romans van Jacob van Lennep. Een Rhenense opgave ontbreekt, want in 1910 was dat departement al opgeheven. Niettemin acht ik het niet onmogelijk dat in de jaren daarvoor ook in Rhenen dezelfde auteurs en titels favoriet waren. Een kort artikel, verschenen in het *Correspondentieblad voor Nutsbibliotheken* van december 1916 doet echter de twijfel weer toenemen. De auteur, K. Geelhuysen, was bibliothecaris van de nutsbibliotheek te Wageningen. Het Wageningse departement had in de negentiende eeuw veel activiteiten ontplooid en bezat ook een uitgebreide bibliotheek. In zijn artikel 'Iets over den smaak

van lezers' en puttend uit eigen ervaring, geeft Geelhuysen aan welk type boek bij de Wageningse lezers in de smaak viel. Opvallend is dat ook door volwassenen vooral boeken voor de jeugd gewaardeerd werden, zoals van de veelschrijver van historische romans P.J. Andriessen, verder van buitenlandse auteurs als J.F. Cooper, Karl May en F. Marryat. Weinig belangstelling bleek er in Wageningen te zijn voor de eigentijdse Nederlandse auteurs. Van Couperus alleen voor *Eline Vere* en *Majesteit* en nauwelijks was er aandacht voor de *Camera Obscura* van Beets en de succesromans van Bosboom-Toussaint. Boeken 'met iets van liefde, huwelijk, misdaad enz.' werden daarentegen verslonden. Zouden de lezers van het Rhenense departement de smaak gevolgd hebben van de grote broer uit Wageningen of toch een eigen weg zijn gegaan? In dat verband is een opmerking, gemaakt in de AC van 14 november 1889, niet onbelangrijk. Daar wordt gemeld dat de bibliothecaris, de heer J. van de Weiden, wekelijks ongeveer 50 verschillende boekwerken kosteloos ter lezing afstaat uit een bibliotheek, 'die uit ongeveer 600 boekwerken bestaat, waaronder van de beste schrijvers'. Tenzij er vandaag of morgen op een zolder een heuse catalogus wordt gevonden met de titels waar men uit kon kiezen, blijft het gissen in welk boek de Rhenense boekliever zich 's winters verdiepte.

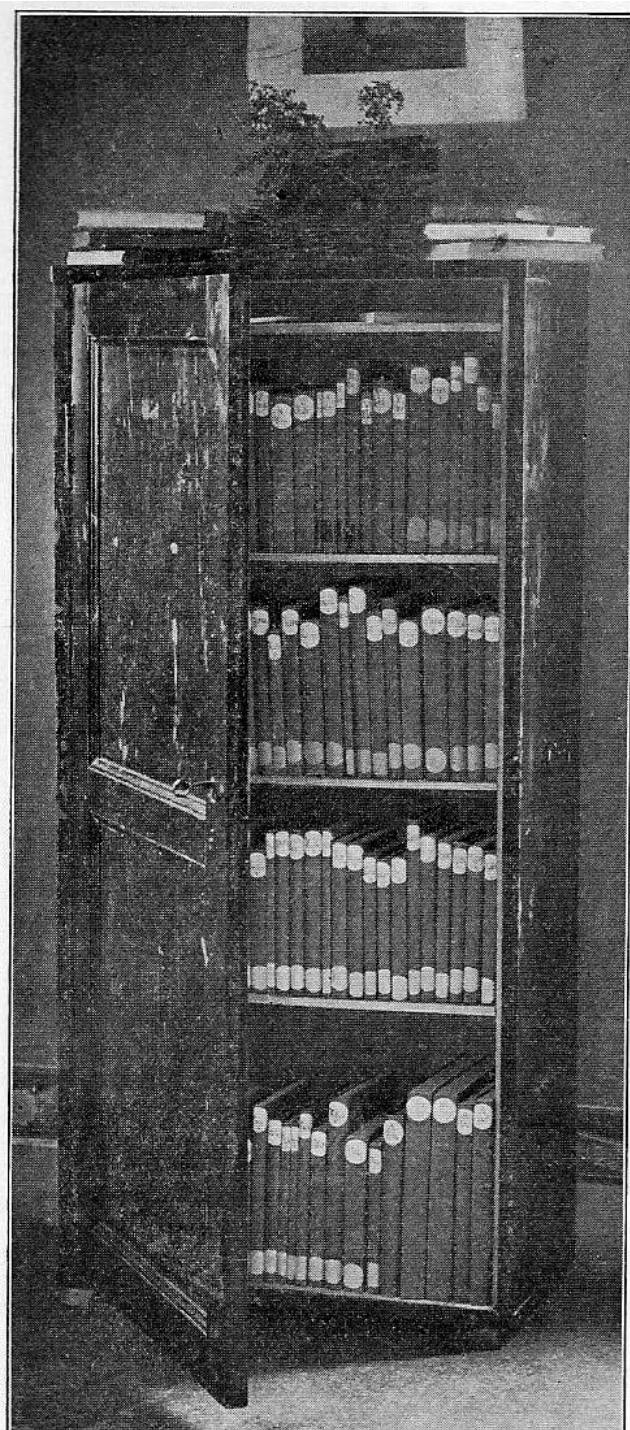
Het einde van de Rhenense nutsbibliotheek valt samen met het verdwijnen van het departement. De penningmeester/secretaris Van Wijngaarden schrijft op 15 april 1910 aan het hoofdbestuur, dat hij per aangetekende brief het resterende saldo van het departement verzonden heeft en hij voegt er de volgende opmerking over de bibliotheek aan toe: 'Wij hebben aan het Bestuur van de Volksbond alhier gevraagd of zij de Bibliotheek eventueel wilde overnemen, hetwelk dankbaar werd aanvaard.'. Welke volksbond zou Van Wijngaarden bedoeld hebben? De enige volksbond die daarvoor in aanmerking zou kunnen komen is de *Volksbond tegen drankmisbruik*. Alhoewel ik daar geen nadere gegevens over heb kunnen vinden, bezat die vereniging kennelijk ook een afdeling in Rhenen.⁷

LEZINGEN, VOORDRACHTEN EN BONTE AVONDEN

Het Rhenense departement begon in 1875 voortvarend. Niet minder dan vijf vergaderingen worden in dat jaar belegd, zo meldt het *Jaarboekje*, maar waar die over gingen wordt helaas niet vermeld. Het is heel wel mogelijk dat men als nieuwe vereniging pas naar buiten wilde treden als het departement een eigen weg had gevonden. Maar het blijft merkwaardig dat er in het archief van de *Maatschappij* in Amsterdam geen gegevens bewaard zijn over de beginjaren van de afdeling. Pas uit de jaren '90 is de correspondentie tussen het hoofdbestuur en het Rhenense departement overgeleverd.

In de periode van 1880 tot 1909 wordt het Rhenens departement 77 maal in de AC genoemd. Niet alle mededelingen

⁷ Zie hiervoor A. van der Voort, *De volksbond tegen drankmisbruik*, 1915.

Zo ongeveer moet de boekenkast van het Rhenense departement eruit gezien hebben

zijn even belangrijk: bestuurswisselingen, het overlijden of vertrek van de voorzitter of secretaris, contacten met het hoofdbestuur, aankondigingen van wie men wil uitnodigen, maar die niet altijd komen en vermeldingen van uitgereikte getuigschriften, laat ik verder buiten beschouwing.

Het Rhenense bestuur heeft ernaar gestreefd om de eigen leden, maar ook buitenstaanders, leerzame onderwerpen voor te zetten, geheel in overstemming met de nutsideologie

van voorlichting en opvoeding. Dat wezenlijke onderdeel van de genootschapsmissie werd echter niet altijd bereikt. Maar al te vaak kwam het voor dat de beoogde doelgroep geen belangstelling had en wegbleef, omdat de gekozen onderwerpen te hoog gegrepen waren en alleen de departementsleden interesseerden.

Om te beginnen met het serieuze werk. Op 15 december 1886 krijgen de leden een 'kosteloos toegankelijke volksvoorzitting' aangeboden van de jurist Mr. D. Simons⁸ uit Amsterdam. Deze sprak over 'De maatschappelijke betekenis van het nieuwe strafwetboek'. Of dit onderwerp nu ook voor de minder geschoolden aantrekkelijk was, valt te betwijfelen. Helaas is er geen verslag van dit optreden overgeleverd noch van het aantal bezoekers.

Op 9 februari 1891 sprak de heer Zilverder uit Woerden⁹ over het onderwerp 'levensverzekering'. 'Deze vergadering was ook toegankelijk gesteld voor niet-leden der vereniging, maar de belangstelling scheen zoo klein te zijn dat om ruim 7 uur slechts vier heeren, behalve de spreker, aanwezig waren. Langzamerhand verscheen nog een enkele en toen om 8 uur de spreker met zijn voordracht begon, waren behalve de 4 bestuursleden, nog 8 nutsleden en 9 niet-leden tegenwoordig. Zeer helder werd door den spreker het nut van de levensverzekering door voorbeelden aangetoond, maar tegelijk er op gewezen, dat door de regeering meer controle op de verschillende verzekeringsmaatschappijen moet uitgeoefend worden. Na de pauze werden door spreker voor een nog kleiner publiek, daar nu slechts in het geheel 13 toehoorders aanwezig waren, de verschillende verzekeringen voor handwerkslieden besproken. Begravenisfondsen, ziekenfondsen, verzekeringen tegen invaliditeit en ongelukken werden achtereenvolgens behandeld en hij toonde aan, hoe noodig en nuttig ze voor den werkmán zijn, doch de werkgever moet den werkmán de helpende hand leenen, want de arbeider is meer dan zijn loon waard. 't Was jammer, dat juist de werkmán schitterde door afwezigheid, want nu had hij een nuttigen en leerzamen avond kunnen hebben.'

Pas op 29 januari 1895 vergast de heer P.N. Lamberts¹⁰ uit Amsterdam, 'de welbekende en begaafde spreker' zijn gehoor op een voordracht 'Nacht in 1870', een 'tafereel uit den Fransch-Duitschen oorlog' om te besluiten met een novelle van Werumeus Buning, 'de oude admiraal en zijn omgeving'. Beide stukken werden met de grootste aandacht aangehoord en toonden sprekers meesterschap over onze moedertaal. Zeer voldaan keerden allen huiswaarts.

Vlak daarna, op dinsdagavond 12 maart 1895, houdt de heer Honigh, leraar aan de rijkslandbouwschool te Wageningen¹¹

8 De jurist D. Simons (1860-1930), eminent rechtsgeleerde en vanaf 1897 hoogleraar, was met dit onderwerp zeer actueel, want het nieuwe strafwetboek dateert van 1886.

9 Geen gegevens over de heer Zilverder gevonden.

10 Geen gegevens gevonden over deze 'welbekende en begaafde spreker'.

11 C. Honigh (1845-1896) gaf Nederlands en Duits aan de Wageningse

Foto van Albert Vogel als jong officier.
Circa 1900.

gemoedelijke volksaard van den stoeren Noor door hem beschreven en door zelf ondervonden staaltjes van eerlijkheid en gastvrijheid verduidelijkt. Wat een effect oogstte spreker door zijn gehoor kennis te laten maken met een paar echte Noorschen sneeuwschoenen, die waarlijk in een winter als dien we thans beleven, ook op onze dik besneeuwde heuvelen dienst zouden kunnen doen. Maar genoeg, - het zou ons te ver voeren wanneer we alles wilden opsommen wat we

Albert Vogel in een scène uit de openluchtvoorstelling van Starkadd door het Klassiek Tonaal, 1920

Rijkslandbouwschool; hij was ook de eerste bibliothecaris van de latere landbouwhogeschool.

voor 'een klein, maar recht dankbaar gehoor' een voordracht over zijn bezoek aan Noorwegen. 'Met levendige belangstelling volgde men sprekers schreden over bergen en langs dalen van het aan natuurschoon zoo rijke Noorwegen; pittig werd de

Dinsdagavond te horen en te zien kregen. Alleen vermelden we nog, dat de heer Honigh als vakman in zake onderwijs, zijne oogen en ooren goed den kost heeft gegeven. Wat het volksonderwijs in Noorwegen betreft, zoo vertelde hij ons o.m. kunnen wij, Hollanders, bij de Noren gerust nog een lesje gaan nemen. Leerplicht toch was er reeds vóór 1882 ingevoerd. De resultaten ervan mochten in genoemd

jaar reeds schitterend heeten.'

Een jaar later, op woensdag 4 maart 1896 is het de beurt aan 'de bekende schrijver over landbouwartikelen Ericus: (de heer Baron¹²).

Hoewel het bestuur voor deze gelegenheid den toegang voor ieder had opengesteld tegen entree van 25 cents voor niet-leden, hadden slechts een viertal landbouwers gebruik gemaakt. Hoewel

de toegang wat te hoog was gesteld, hadden we toch verwacht dat 't getal der belangstellenden veel hooger zou zijn, (slechts 22 toehoorders waren aanwezig) nu Ericus optrad, die door zijne degelijke artikelen over de landbouw naam heeft gemaakt. Vele bijzonderheden en nuttige wenken werden over groententeelt, bemesting, afwateringen snoeien der boomen meegedeeld. Zoo vertelde Ericus, dat oud-tabaksland uitmuntend voor groententeelt geschikt is, zooals blijkt op 't land "Erica" van den heer Gerritsen, te Amerongen, waar een der beste soorten asperges worden geteeld. De geachte spreker had ook kunnen wijzen op de tabaksplantage "Willem III" van den heer G.J. van Schaik, welks asperges, volgens kenners, ook uitmuntend zijn. Genoemde heer Van Schaik heeft in de laatste jaren uitgestrekte aspergebedden doen aanleggen. Terecht werd opgemerkt dat in de Achterbergsche weiden zoo weinig sloten voorkomen, op 't land van den heer E. van Ingen kan ieder zien wat goede afwatering vermag. Over 't snoeien der boomen zei spreker, dat men vroeger zooveel mogelijk hakte, maar nu zoo weinig mogelijk. Wel gebeurt dit laatste nog niet overal, daar Ericus ook hier vlak bij Rhenen een der mooiste laantjes gezien had, waar al de takken der boomen gehakt zijn, zoodat niets anders dan stompige knoesten zijn overgebleven. Na nog vele belangrijke bijzonderheden, over turfstrooisel als mest, over roestziekten op tabak, over kunstmest enz. meegedeeld te hebben, sloot de president, de heer Post, deze leerrijke en hoogst nuttige bijeenkomst.'

Albert Vogel als Nero in een voorstelling van Racine's Britannicus door Het Klassiek Toneel (1929-1921)

12 Ericus, pseudoniem van J. Baron die regelmatig over aspecten van land- en tuinbouw publiceerde.

Rhenen 16 juli 1900

Den Welverdenigen Heeren van de
 Amsterdamse
 Welddelen!

Wij danken u zeer om de
 Nota over het verzoek tot het
 Departement Rhenen terug te zenden
 en ook om de voorgedrukte
 Ik heb eigenaardige meek met de
 Koorbanken van de Coöperatieve Bond geloven
 en het maar van 13 leden behalve
 van 5 gr. p. jaar ontvangen
 Het is niet zulgers de doch maar
 het is hier een eigenaardige plaatselijke
 gewoonte om niet te bedenken maar
 eenvoudig de Koor substantie terug te
 zenden, en te zeggen door de meek met
 Meer van
 Nu was maar behalve vermaakt

Schrijven van de secretaris Van Wijngaarden, waarin hij met bitterheid 'een eigenaardige plaatselijke gewoonte' omschrijft

Ruim 2 jaar later, op donderdag 15 november 1898, gaf dr. H. Blink¹³ uit Amsterdam een lezing over 'Nederlandsche toestanden en vraagstukken.' Alhoewel voor een ieder de toegang vrij was, was de opkomst gering. Slechts een 50-tal personen waren aanwezig. De spreker handelde hoofdzakelijk over 'den tegenwoordigen toestand van het onderwijs in Nederland, zoowel omtrent het lager onderwijs als van andere vakken. Spr. toonde aan, hoeverre Nederland op het gebied van onderwijs achteraan kwam met anderen mogendheden. Mede gaf hij te kennen dat ongeveer 10 procent der kinderen geen onderwijs genoot.'

Weer een jaar later, 26 oktober 1899, trad dr. A.C. van den Hoorn uit Winschoten¹⁴ op die tot onderwerp had gekozen: 'Beschuwing over de vrouw in haren maatschappelijken toestand'. De vergadering werd door pl.m. 50 belangstellenden, waaronder maar zeer weinigen uit het volk, bijgewoond.'

Op 20 november 1900 hield de eerdergenoemde Dr. Blink uit Den Haag 'voor een goed bezette zaal' een lezing over 'China en de Westersche mogendheden', welke lezing voor

13 Dr. H. Blink (1852-1931), afkomstig uit een eenvoudig boerengezin, die in 1906 tot hoogleraar aan de Wageningse hogeschool werd benoemd.

14 'Geen nadere gegevens gevonden.

iedereen toegankelijk was. Met aandacht werd de spreker gevolgd waar hij de gebeurtenissen, welke er toe bijbrachten dat China zich moest openstellen voor de Westersche beschaving, alsmede de zeden en gewoonten der bevolking schetste. De president was dan ook de tolk der aanwezigen, toen hij den heer Blink bedankte voor het ten gehoor gebrachte, waardoor men in de gelegenheid gesteld was eenigszins van nabij het volk te leeren kennen, van het nog in zoo vele deelen ontoegankelijke land'.

De laatste informatieve lezing vond op 4 februari 1902 plaats, toen de binnen het departement bekende heer J. van den Berg uit Heerenveen¹⁵ een geschiedkundige voordracht hield over 'Louise, Koningin van Pruisen', wier bewogen leven hij op boeiende wijze schetste, waarbij hij liet uitkomen, dat zij nevens hare hooge positie als Koningin, ook als vrouw en moeder achting en waardeering wist te verwerven, waardoor zij zoowel bij haar volk als bij het leger hoog in aanzien stond. Door deze voordracht heeft de heer Van den Berg zijne toehoorders op een stukje geschiedenis onthaald, waarvan men in zijn jeugd op de schoolbanken niet zoo de fijne bijzonderheden leert kennen.

In 35 jaar dus de vermelding van 9 serieuze voordrachten, waarvan men zich kan afvragen of de 'mindere man' daar belangstelling voor had.¹⁶

Succesrijker was het bestuur met het uitnodigen van schrijvers, dichters, toneelspelers en voordrachtskunstenaars die uit eigen werk of uit dat van bekende Nederlanders voordroegen.

Maar men begint in de eigen regio en de eigen kring. Zo is men de Amerongse rederijderskamer 'Amerongen' op 30 december 1880 veel dank verschuldigd, die geheel belangeloos twee stukken (*Baboe Rita of 't was maar een loods* en *Eene woning te huur*) op verzoek van het bestuur opvoerde in Rhenen. Zo'n samenwerking tussen een nutsdepartement en een rederijderskamer kwam vaker voor.¹⁷

En in de eigen kring bij de onvermoeibare C.J. Voortman het spits af: op vrijdag 11 december 1885 wist hij met de voordracht van een Indische novelle zijn gehoor maar liefst anderhalf uur te boeien, terwijl hij na de pauze, ondersteund door de heren Dijkerman en Bakkes, zijn publiek wist te vermaken met een paar 'luimige verzen'.

Daarna worden de inwoners van Rhenen geconfronteerd met een bonte rij van sprekers en voordragers. Als we mogen geloven dat een ieder die is aangezocht ook gekomen is, dan

15 Over deze J. van den Berg, die volgens de krant al eerder voordrachten over historische onderwerpen in Rhenen had gehouden, heb ik geen gegevens kunnen vinden.

16 Het is natuurlijk mogelijk dat dergelijke lezingen wel werden gehouden, maar dat de AC er geen melding van maakte.

17 Oscar Westers, 'Over eenvoudscultus, mode en hoogdravendheid. Rederijderskamers en Nutsdepartementen in de negentiende eeuw'. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000), p. 25-54.

Penning, uitgegeven ter gelegenheid van het 50 jarig bestaan in 1834 van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

zijn dat in totaal meer dan 25 geweest, van wie enkelen vanwege doorslaand succes meerdere malen terugkwamen. De meesten bezaten in de negentiende eeuw enige bekendheid, maar zijn nu geheel in de vergetelheid weggezakt, zoals de heren F.D. Henny, Rippe, Bogaers, Slotemaker, Mees, het duo Aleida Roelofs en Johan Mulder en Scholten. Anderen hebben in de schrijvers-toneel- en voordrachtswereld een naam behouden, zoals de schrijvers Chappuis¹⁸, Van Maurik¹⁹, de uiterst populaire Van Zuylen²⁰, die vier keer werd uitgenodigd, hoewel hij met zijn vraagprijs van 100 gulden de duurste entertainer van allen was, Royaards²¹ van de Rotterdamse schouwburg, Anna Rössingh-Sablairolles en Jan Malherbe²², J.A. Vrugtmans²³, het echtpaar Poolman²⁴ en niet te vergeten de heer Beets.²⁵ De meest bekende onder hen was de luitenant Albert Vogel²⁶, die in zijn eentje het treurspel *Starkadd* (1898) van de Vlaamse schrijver Alfred Hegenscheidt voordroeg en die later als de meest befaamde

18 H. Th. Chappuis, schrijver van historische romans.

19 Justus van Maurik (1846-1904), schrijver van tientallen verhalen rond volkstypen.

20 Willem van Zuylen (1847-1901), acteur, voordrachtskunstenaar, schrijver en vanaf 1881 directeur van het Rotterdams Tooneelgezelschap.

21 Willem Royaards (1867-1929), acteur, regisseur en theaterleider.

22 Anna Sablairolles (1861-1945) was de eerste ingeschreven leerlinge aan de Amsterdamse Toneelschool en trad vaak op met Jan Malherbe (1865-1903), toneelspeler.

23 J.A. Vrugtmans (1823-1908), oprichter en drijvende kracht van de Zutphense rederijderskamer Polyhymnia.

24 Henri Poolman (1853-1925), komiek en karakterspeler. Zijn vrouw Gesina (1851-1941) stamde uit een bekende toneelfamilie.

25 Cornelis Beets (1854-1928), zoon van Nicolaas Beets, was behalve dichter ook schilder en beeldhouwer.

26 Zie over Albert Vogel, de vader van de actrice Ellen Vogel, Caroline Westenholz, *Albert Vogel, voordrachtskunstenaar 1874-1933*, Amsterdam 2003.

voordrachtskunstenaar wereldberoemd zou worden.

Het zou te ver voeren de verslagen uit de AC van al deze lezingen en voordrachten in extenso op te nemen. Ik volsta met de constatering dat in de jaren tot ongeveer de eeuwwisseling het Rhenense departementspubliek veel ernstige en luimige proza- en poëzieteksten, veelal van de hand van eigentijdse Nederlandse schrijvers en dichters, kreeg voorgeschoteld en ook, dat het niveau van de voordrachten wel zo aantrekkelijk was, dat vrijwel alle avonden besloten werden met een hartelijk applaus voor het gebodene.

“Daar doen wij niet meer aan”

Blijft de vraag over waarom in 1910 het departement ophoudt te bestaan. De stukken die door de diverse secretarissen aan het hoofdbestuur in Amsterdam werden gestuurd tussen 1900 en 1910 geven daarop het begin van een antwoord²⁷. Het eerste schrijven is van de toenmalige secretaris A. van Iterson, die op 22 mei 1900 niet alleen de bestuurssamenstelling doorgeeft, maar ook het aantal leden van het departement, te weten nog altijd 32. Drie jaar later schrijft de nieuwe secretaris L. van Wijngaarden op 13 juli dat het aantal leden ‘misschien’ tot 24 zal moeten worden teruggebracht, maar op 22 december van datzelfde jaar moet hij bekennen, dat het departement 26 leden telt die jaarlijks f 5 contributie betalen en 9 leden (onderwijzers en onderwijzeressen) die f 2,50 betalen. In 1905 zijn die getallen geslonken tot respectievelijk 19 en 7. Op 16 juli 1908 moet Van Wijngaarden schrijven dat slechts 13 leden een contributie van f 5 hebben betaald en hij voegt er, kennelijk verbitterd, aan toe: ‘Het is niet volgens de wet²⁸ maar het is hier een eigenaardige plaatselijke gewoonte om niet te bedanken, maar eenvoudig de kwitantie onbetaald terug te zenden, en te zeggen daar doen wij niet meer aan.’

Het laatste woord van Van Wijngaarden is van 15 april 1910. Hij zendt correct het overgebleven saldo op van het departement, ‘dat tot mijn leedwezen opgehouden heeft te bestaan’. Of de secretaris van het hoofdbestuur bij monde van haar secretaris Dr. Bruinwold Riedel daar nog op gereageerd heeft is mij onbekend. Vanaf 1910 is het Rhenense departement uit de annalen van de Maatschappij geschrapt en vervolgens ook weggezakt uit de plaatselijke herinnering.

27 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen Hoofdbestuur, 422, part. Arch. No. 211, Rhenen 1900-1910.

28 Met enige regelmaat werd de Wet van de *Maatschappij* bijgesteld. In een aantal artikelen werden de beginselen, werkzaamheden, verplichtingen van de leden enz. geformuleerd.

Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners

De geschiedenis van de westbarrière: de 16e-eeuwse herberg De Hulck, de 19e-eeuwse tabakshandel La Mercatura en het oude postkantoor

Henk P. Deys, Ad J. de Jong en Just M. Vlak

De stad Rhenen is gebouwd op grond met verkavelde onderdelen van hofhorige goederen, welke in de 11e, 12e en in de eerste helft van de 13e eeuw hadden toebehoord aan de abdij Deutz. Deze percelen kregen later het karakter van vrije tijnsgoederen, waarvoor aan de tijnsbeer jaarlijks een klein bedrag moest worden afgedragen. Deze tijnsen (een soort grondrentes) werden te Rhenen geïnd in zadelhofsteden, zoals de herbergen De Koning van Denemarken en de Moriaen, waar zittingen plaatsvonden. In de rubriek 'Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners' hebben we reeds de geschiedenis van een aantal huizen aan de oostkant van Rhenen bij de Bergpoort behandeld.

In het januarinumnummer 2017 van Oud-Rhenen kwam de geschiedenis van herberg De Koning van Denemarken aan de orde. Deze herberg lag in de buurt van de Westpoort. Er lag een complex tijnsgoederen van de Van Hemerts, later Van Rhenens, ten noorden en aan de westkant van de latere stad Rhenen. Dit complex werd aan de westkant doorsneden door de stadsmuur die in 1346 in opdracht van bisschop Jan van Arkel is gebouwd. De tijnspercelen die hiertoe behoorden kwamen hierdoor binnen en buiten de muur te liggen. De tijnsrechten hiervan gingen via de familie Van Hemert later over op de familie Van Rhenen.

In dit artikel willen we nader ingaan op de geschiedenis van een huis dat in de 16^e eeuw 'De Hulck' heette en eveneens vlakbij de Westpoort stond. Het huis, oorspronkelijk 'De Hulck' geheten dus, kwam in het midden van de 19^e eeuw in handen van de gebroeders Van der Meer van Kuffeler, die in 1857 de eerste sigarenfabriek van Rhenen hebben opgericht, 'La Mercatura' genaamd; deze fabriek bleef bestaan tot in 1915. Een van de gebroeders was mede-oprichter van de Plantage Willem III. Door de oorlogshandelingen in de Tweede Wereldoorlog zijn de opstallen vernietigd en is het perceel onteigend. Ook komen de belendende percelen, zoals het oude postkantoor, aan de orde, zodat hiermee een groot deel van het noordwestelijk gedeelte van de stad wordt behandeld.

Overzicht van de hier beschreven panden: links een plattegrond uit 1818 met ingemonteerde kadastrale nummers; midden een detail uit een KLM-luchtfoto uit 1925; rechts een detail uit een kadastrale hulpkaart van 1909 met bovenaan het in twee huizen opgedeelde voormalige postkantoor.

DE GESCHIEDENIS VAN HET HUIS DE HULCK

Hieronder volgt de geschiedenis van het huis (herberg) dat in de 16^e eeuw De Hulck heette, later huisnummer 9, kadastraalnummer F 272 (1832). Tevens wordt de bewoning van belendende percelen beschreven. Een 'hulck' is een vrachtzeilschip uit het einde van de Middeleeuwen. Herbergen met de naam 'De Hulck' kwamen ook voor in andere plaatsen in de omgeving, zoals te Veenendaal, Doorn en Utrecht.

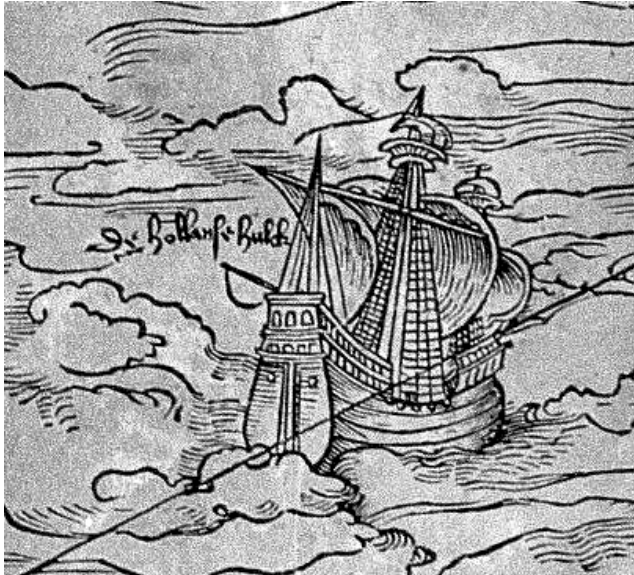
In 1599 en 1602 wordt Jan Anthonisz genoemd als *weerd in den Hulck in Venendaell* en in 1634 wordt Cornelis Vastrick genoemd te Doorn als *weert in den herberge daer de Hulck uijthangt*.

Geheel in lijn met de ooit gekozen opzet van deze rubriek, komen ook dit keer weer genealogische en heraldische aspecten met betrekking tot eigenaren en bewoners uitgebreid aan de orde. We vervolgen met de geschiedenis van deze herberg en de ernaast gelegen panden.

16^e EEUW

Het huis (of de herberg) blijkt in de 16^e eeuw in bezit te zijn van de familie De Bruijn; zo lezen we in aktes d.d. 25 januari 1592 en 2 maart 1596 dat de gebroeders De Bruijn (Cornelis, Gerradt en Dirck) en hun zuster Elisabeth de Bruijn, samen kinderen van Mr. Rutger de Bruijn en Hadewich Lijsters,

aan Rochus van Dulcken en Agnies Willemsdr een huis, hof en hofstede met bijbehorende schuur, *daer den Hulck uithangt*, verkocht hebben. Het huis was een eigen en vrij goed, bezwaard met 20 stuivers vanwege een vicarie (stichting), met Jan Ludolfsz als possesseur (beheerder/gebruiker) en 10 stuivers per jaar als huisrente, waarop de kerk recht had. Vanouds zat er nog een tijns op die kennelijk afgekocht was. Reeds in de kerkrekeningen van 1571/2 komen we Mr. Rutger

Afbeelding van een 'Hollandse hulck', een vrachtzeilschip

de Bruijn tegen als eigenaar en betaler van de 10 stuivers huisrente.

Op een veiling in 1592 werd het huis verkocht aan Van Dulcken; het was ingezet op 1300 gulden. In 1593 was er een proces aangespannen door de familie De Bruijn omdat Van Dulcken zich aanvankelijk niet aan de koopvoorwaarden heeft gehouden. Dit huis stond bij de Westpoort, met ten oosten ervan een zekere stadssteeg strekkende naar de stadswal, ten zuiden de gemene Heerenstraat, westwaarts ernaast Huijch Gerritsz en noordwaarts de weduwe en erfgenamen van Hendrick de Veer. Hen(d)rick de Veer, overleden vóór 2 maart 1595, zat in het vervoer per wagen; er is een aantal rekeningen van hem uit de tweede helft van de 16^e eeuw met betrekking tot passagiersvervoer bewaard gebleven. In 1606 blijkt Rochus van Dulcken het huis en erf van de erfgenamen van Henrick de Veer erbij gekocht te hebben en wordt Janneke van Hemert genoemd als gebruiker.

In een akte van 26 maart 1593 staat dat *een huysinge, hofstede en schuer omtrent de Westpoort daer den Hulck vuythangt* door Rochus van Dulcken bewoond werd en door hem gekocht was.

Het huis stond dus op de hoek van een steeg, later ook wel Molsteeg geheten, en de Heerenstraat. Genoemde Gerradt (Gerrit) de Bruijn trouwde met Anna van IJsselmuiden (Isselmuden), die in een akte d.d. 26 juli 1609 genoemd wordt als weduwe, moeder en momberse (voogd) van een

onmondige dochter zijnde mede-erfgenaar van Elisabeth de Bruijn, haar 'moetje' (tante). Elisabeth de Bruijn trouwde met secretaris Allardt (Allert) van Harn (zie later); zij kochten in 1619 de herberg De Hulck.

Rochus van Dulcken, overl. Rhenen 29 november 1612, was herbergier van 'den Hulck', burgemeester van Rhenen in de periode 1591-1594 en waarschijnlijk nauw betrokken bij het post-, passagiers- en goederenvervoer vanuit Den Haag via Utrecht, Rhenen en Wageningen naar Arnhem en Nijmegen; een beetje te vergelijken met het latere Van Gend & Loos. Hij wordt in 1596 genoemd als zijnde getrouwd met Agnies Willemsdr. Echter een akte van 24 januari 1610 noemt Hadewich (Haesje) Lodewijcksdr. als zijn echtgenote. Ook wordt een Catharina N. genoemd als zijn echtgenote. De herberg De Hulck stond aan de noordzijde van de Lange Heerestraet te Rhenen bij de Westpoort op de hoek van een steeg die liep tussen deze herberg en de herberg De Koning van Denemarken. Van Dulcken was naast herbergier ook betrokken bij het wagenvervoer. Zo hadden de schepenen van Rhenen Van Dulcken, die toen burgemeester was, opgedragen in het rondel van de Westpoort een wagenhuis te zetten, maar er was kritiek vanuit de burgerij omdat dit aantasting van de functie van het rondel en de borstwering zou inhouden. Ook de burens aan de noordkant waren betrokken bij het wagenvervoer (zie later) en ten westen van de Hulck zat een wagenmaker.

Een dochter Agnieta (Agnes) van Dulcken (geb. Rhenen 1606, overl. Arnhem 1671) trouwde te Amersfoort 2-5-1624 met Hendrik Wilbrenninck (1569-1645), postontvanger van de Veluwe; deze was dus nauw betrokken bij het postvervoer. Hij was eerder getrouwd met Veronica van Raey (geb. Emmerik 1572, overl. Arnhem 1623). Agnieta van Dulcken tr. (2) Hattem 8 november 1626 met Egbert Daendels (geb. 1600, overl. vóór 8-10-1666), schout van Heerde 1620-1652 en genoemd als burgemeester van Hattem in 1656. Uit het huwelijk Wilbrenninck x Van Dulcken werden tenminste drie kinderen geboren, waaronder de bekende postmeester in het Overkwartier van Gelderland en postmeester te Utrecht en 's-Gravenhage, Rochus Wilbrenninck, geb. maart 1625, overl. 30 april 1682, die in 1656 gehuwd was met Maria Snels, overl. 4 april 1684. Zij wordt in 1682 genoemd als zijn weduwe met betrekking tot haar geschil met de verdere erfgenamen van haar overleden echtgenoot. Rochus Wilbrenninck, genoemd naar zijn grootvader Rochus van Dulcken, onderhield belangrijke postroutes, waaronder die via Rhenen en Wageningen op Nijmegen. Lees verder over de geschiedenis van het postvervoer via Rhenen 'De Posthistorie van Rhenen' van A.J. de Jong en H.P. Rozema.

In de Rhenense Policieboeken van 1591 staat vermeld dat burgemeester Rochus van Dulcken samen met Joannes Gerobolus, predikant te Utrecht, in oktober van dat jaar

Dulcken, Rochus van, OAR Reg.No. 90 (Inv. No. 90, 751a)/1580 nov 19, gerichtsman van de Marsch.

Wapen: Een schild met als merk een grote L, overtopt met boven een X en daaronder een C.

andere Rochus van Dulcken, Aelbert Verweij, Willem Eliss en Jan Jan Jansze Snijer als *kerckenraiden* (kerkenraden) en *aelmosseniers* (diakenen) als kandidaten werden voorgesteld.

Zijn voorganger Willem Wirtzfeldius had altijd geweigerd een dergelijke kerkenraad in te stellen.

In het onlangs verschenen boekje *Reformatie in Rhenen* wordt stilgestaan bij het 425 jaar bestaan van een kerkenraad te Rhenen.

In de Cunerakerk bevindt zich nog het graf van Rochus van Dulcken met zijn familiewapen, een ankerkruis; een Limburgse familie Van Dulcken voerde ook een ankerkruis als wapen.

Echter Rochus van Dulcken zegelde met een handmerk op een schild (zie afbeeldingen) en dus niet met zijn familiewapen. Daarnaast had hij een handtekening in geoeffend schrift. Dit laat zien dat handmerken niet alleen in gebruik

naar Gorinchem was afgereisd om daar aan de classis te vragen of Mr. Willem Oosterzee, toen predikant te Hoornert, overgeplaatst mocht worden naar Rhenen. In 1592 werd Oosterzee aangesteld als predikant te Rhenen; hij was het die een kerkenraad installeerde, waarvoor door hem onder

waren bij mensen die niet konden lezen of schrijven.

Het gebruik van handmerken komt men veel tegen bij bepaalde beroepen zoals schippers en wagenvoerders, vermoedelijk voor het merken van vrachgoederen (zakken en tonnen). Soms had dit

te maken met vrijheid van tol, waarbij de merken officieel bij een gerecht waren vastgelegd. Het gebruik van handmerken komt men ook veel tegen bij molenaars en bakkers (zie afbeeldingen). De merken op zakken werden meestal met een brandijzer aangebracht.

In het archief van het stadsgerecht van Rhenen bevinden zich ook zogenaamde 'gerechtszakken' die gemerkt zijn met een brandijzer; in deze gerechtszakken werden de gerechtsstukken per zaak bijeen bewaard. Op dergelijk zakken treffen we ook wel lakzegels aan.

Bakkers waren vaak verplicht hun handmerk aan te brengen op gebakken broden. Dit was om de bakkers te kunnen

Dulcken, Rochus van, (RVD), Staten Utr. (Toegang 233, Inv.No. 292-1)/1595 apr 19. Een schild met daarop als wapen een handmerk, een gespiegelde letter J, boven overtopt met een X. Boven het schild staan zijn initialen R.V.D.

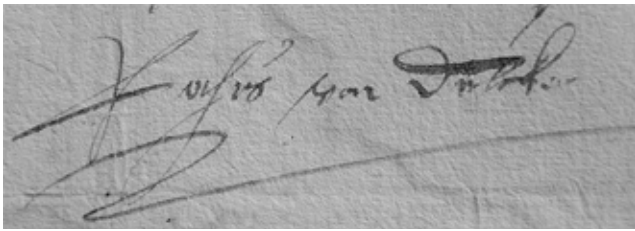
Brandmerk op een gerechtszak

Graf van Rochus van Dulcken, commissarius, in de Cunerakerk te Rhenen; hij blijkt dus op 29 november 1612 te zijn overleden.

Wapen: gedeeld, R een ankerkruis, L drie rechtsgewende ossenkoppen (2 en 1). Rechtsgewende tralielelm met wrong,

Helmteken: een ankerkruis tussen een vlucht

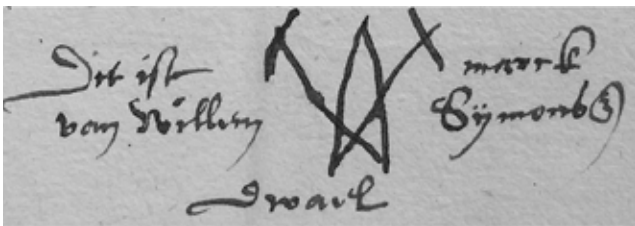

Handtekening van Rochus van Dulcken anno 1595

traceren bij malafide praktijken, zoals het bijmengen van goedkope vulmiddelen, krijgt bijvoorbeeld. Deze handmerken waren ook bij het gerecht geregistreerd. Te Rhenen tekende bijvoorbeeld Willem Simonsz de Wael in 1604 een kwitantie van aan de kerk geleverd brood met zijn handmerk.

Deze had bakkerijen aan de Markt en in de Visscherstraat; hij was gehuwd met Marie Guertsdr.

Handmerk

Ad de Jong is voornemens om in de toekomst in Oud Rhenen nader te publiceren over het gebruik van handmerken te Rhenen en Achterberg. Anton Zeven publiceerde in Oud Wageningen en het Heraldisch Tijdschrift over deze materie. Ook te Veenendaal komt men relatief veel hand-

merken tegen; hierover is gepubliceerd door Elleke van Engelenburg. Zoals hieronder duidelijk zal worden dienen persoonlijke handmerken niet verward te worden met huismerken.

17^e EEUW

Op 26 april 1619 transporteren Jan Valckenaer en Hadewech Lodewijcx voor de ene helft en Dirck van Dulcken en Jan van Wijk als mombers van de onmondige kinderen 'geprocreëert' bij deselve Hadewech Lodewijcxdr, aan Alert van Harn en Elisabeth de Bruijn 'huysinge, hofstede ende schuijr' binnen Rhenen met oostwaarts een 'gemeensteech', zuidwaarts de Heerstræet en westwaarts de weduwe van Huijch Gerritsz en noordwaarts de verkopers zelf, de erfgenamen Van Dulcken. Hadewech Lodewijcxdr, de weduwe van Rochus van Dulcken, was dus later getrouwd met Peter Valckenaer.

Op 1 februari 1621 verkopen Peter Valckenaer en Haesgen Lodewijcks, echtelieden, en Valckenaer namens Jan van Wijk Hubertsz als momber (voogd) van de onmondige kinderen van *commiss* Rochus van Dulcken, aan Brant Gerritsz en Neeltje Albertsdr een huijsinge en hofstede ten noorden van het huis van secretaris Alerdt van Harn, met oostwaarts de steeg, westwaarts de stadswal en noordwaarts Herman Aerts. Dit blijkt *thynsgoet* van Jor (jonker) Hubert van Rhenen. Twee zonen van dit echtpaar, Willem en Hendrick Branden blijken ook in het wagenvervoer (goederen en passagiers) te zitten.

Willem Branden, zoon van bovengenoemde Brant Gerritsz, koopt in 1657 zijn vier kinderen uit die verwekt zijn bij Willemke Hermans, met namen Marreke, Brant,

Voorbeelden van gemerkte zakken in gebruik in molenaarskringen (Uit: Jan Luyken - *Het menselijk bedrijf* 1694)

Neeltje en Herman. Zijn huis in de Molstraat, komend uit zijn boedel, wordt in 1698 openbaar verkocht; eigenaar wordt Aelbert Jans.

Willem Branden, voerman, trouwde in 1657 als weduwnaar van Willemkje met Stijntje Teunis. Zijn broer Hendrick Branden trouwde in 1641 met Aeltje Teunis, j.d. van Veenendaal, wonende te Remmerden.

Interessant is dat de gebroeders Willem en Hendrick Branden beide betrokken zijn bij het wagenvervoer (passagiers en goederen). Ze blijken eveneens gebruik te maken van een handmerk, dat voor beiden hetzelfde is. Hiermee lijkt het een kenmerk dat door meerdere leden van de familie in gebruik was. We spreken dan van een 'huismerk'. In het oosten van het land maakten boeren-families wel gebruik van huismerken. De symbolen lijken vaak

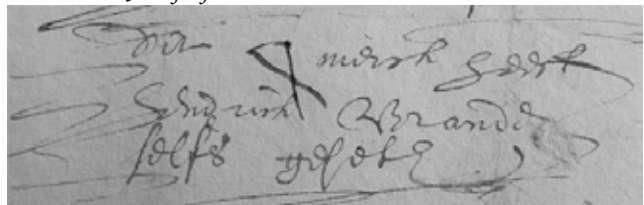
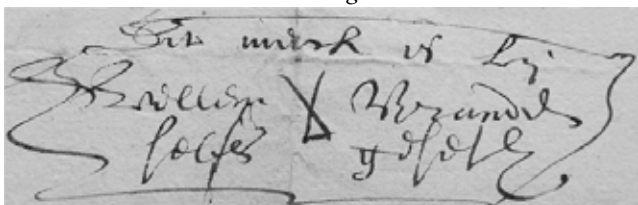
Familiewapen Taets te Rhenen 'Wapen' op graf van Jan Pauwels Taets in de Cunerakerk

op runentekens, veelal centraal een soort 4 waarbij zijtakjes zijn aangebracht. Men komt dergelijke merken wel tegen op grafstenen; ook in de Cunerakerk zijn daarvan voorbeelden te vinden. Als ze op een schild worden gepresenteerd, zoals bij een familiewapen, noemt men het vaak een persoonlijk wapen. Hoewel bovengenoemde Rochus van Dulcken op zegels gebruikmaakte van een dergelijk persoonlijk wapen, staat op zijn grafsteen toch zijn familiewapen (zie boven).

Bij Jan Pauwelsz Taets is het omgekeerde het geval; de familie Taets te Rhenen voerde als familiewapen een gaande wolf met daarboven drie lelies naast elkaar, terwijl op zijn graf een merk als wapen wordt gepresenteerd.

Het merk van de gebroeders Branden lijkt dus hiermee niet een persoonlijk handmerk te zijn, maar meer een huismerk, een merk gebruikt door meerdere leden van de familie.

De merken van de gebroeders Willem en Hendrick Branden uit 1651; zij zijn zonen van Brand Gerritsz.

Zegelring met handmerk van vermoedelijk een schipper, gevonden in de Rijn bij Rhenen (foto: Hans van Gemert te Valkenswaard)

Iets dergelijks zien we bij de Rhenens/Wijkse schippers Van Schuilenburg, de drie weerhaken. Willem Branden richtte zich wat meer op passagiersvervoer, Hendrick Branden op vrachtvervoer.

In september 2015, toen de waterstand in de Rijn extreem laag was, werd met een onderwatermetaaldetector in de Rijn bij Rhenen een zegelring met een huismerk, met een 4 als centraal motief, gevonden. De vindplaats was net ten oosten van de krib, die ligt tussen de veerstoep bij Restaurant Tante Loes (nu Restaurant Moeke geheten) en de loswal. Op deze ring staan verder de initialen I en L.

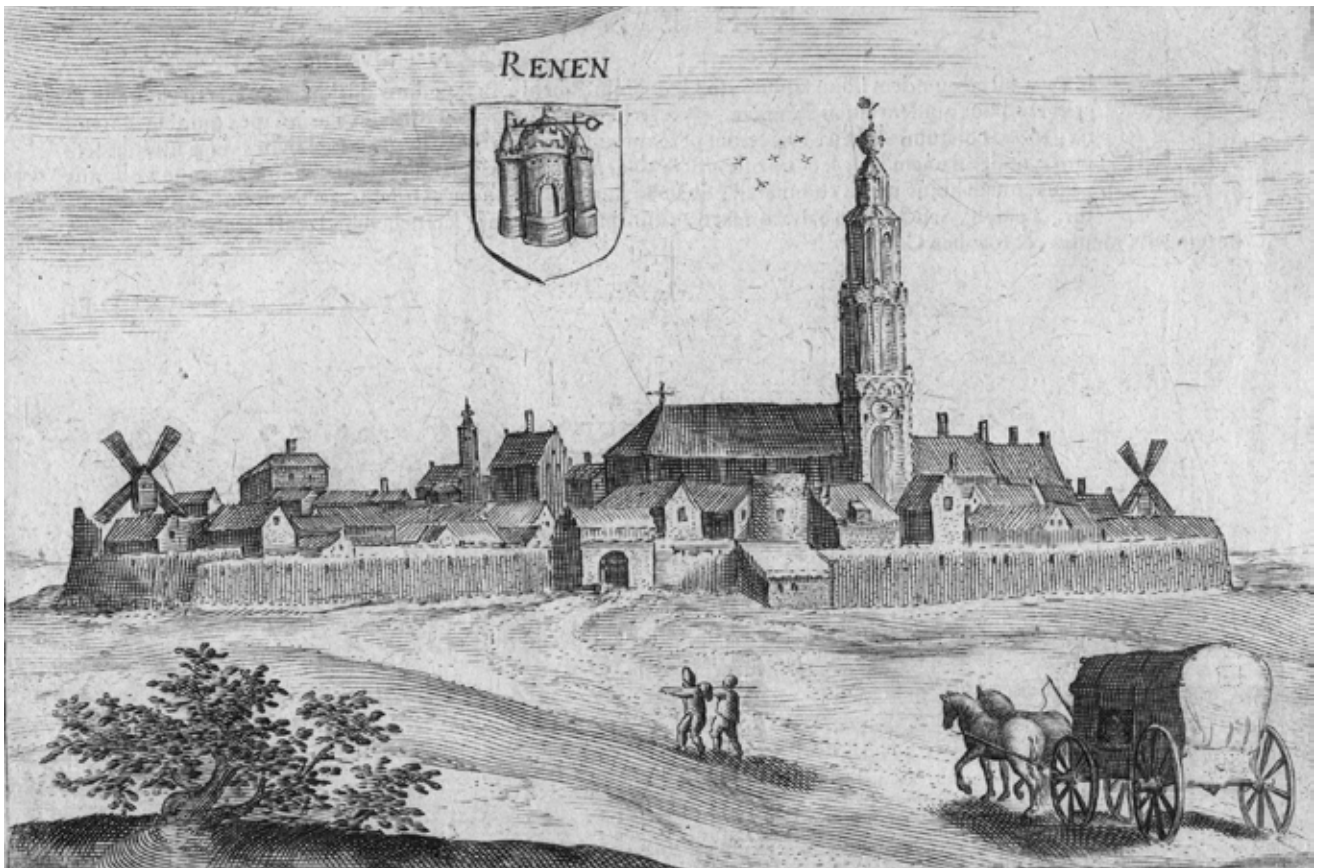
Terug nu naar de geschiedenis van de huizen in de buurt van de Westpoort (later Westbarrière geheten).

In 1690 is eigenaar van het perceel ten westen van Herberg De Hulck Jan Cornelisz, een radenmaker.

Het huis van Willem Branden wordt in 1678 verkocht; het huis De Hulck, ten zuiden hiervan gelegen, is dan in handen van de erfgenamen van wijlen Joe (jonkvrouwe) Elisabeth de Bruijn.

18^e EEUW

In 1690 had er een veiling plaatsgevonden van het huis van de erfgenamen van secretaris Alert van Harn. Deze Van Harn voerde als wapen in zilver een rode klimmende leeuw; anders dus dan de gebruikelijke dubbel of driedubbel geschaakte dwarsbalk. Koper is secretaris Cornelis Klerck; deze was op

Een kopergravure van Rhenen uit de 14^e editie (1616) van de 'Descrittione di tutti i Paessi Bassi' door Lodovico Guicciardini. De stad is abusievelijk in spiegelbeeld gegraveerd.

Wapens Van Harn (leeuw) en geschaakte dwarsbalk uit het wapenhandchrift van Van Hangest d'Yvoy (Coll. KNGGW/CBG in Den Haag inv.No. GSH 50D31)

2 april 1656 gedoopt te Hulst als zoon van Willem Klerck en Aletta van Harn. Aletta van Harn was een dochter van secretaris Alart (Allard) van Harn en Joffr. Elisabeth de Bruijn. Mr. Cornelis Klerck bleef ongehuwd en was raad en secretaris van de stad Rhenen; hij speelde een belangrijke rol bij de 'Plooiërijen' te Rhenen aan het begin van de 18^e eeuw (zie publicaties hierover in Oud Rhenen). Van hem is bekend dat hij een overzicht van de nog in 1703 aanwezige stadsbrieven, of kopieën daarvan, van de stad Rhenen heeft gemaakt; hierin waren de rechten van de burgers vastgelegd. Hij overleed

7 augustus 1706 en zijn rouwbord heeft in de Cunerakerk gehangen en hing daar nog aan het einde van de 18^e eeuw.

In de 18^e eeuw is er bij 'De Hulck' sprake van een huis met een *huisken daer annex*. Eigenaar in 1720 is dan secretaris Klerck, met als gebruiker Anthonij Moll. Naar hem of de eigenaar van De Koning van Denemarken is mogelijk de steeg van de Heerenstraet naar de stadswal, de Molsteeg, genoemd.

Secretaris Klerck verkoopt het huis aan Alard Boonzayer, gerechtsbode, met als gebruiker nog steeds Anthonij Mol. Helena de Haes wordt op 28 april 1729 genoemd als weduwe van Aert Boonzayer; zij verkoopt dan het huis aan Johan Boon dat verhuurd wordt aan Anthonij Mol.

Het huis erboven naastgelegen met een 'kamer daar annex' wordt op 12 augustus 1717 gekocht door Cornelis van Oghten van secretaris Klerck; er rust op dat huis nog steeds een oude tijns, verschuldigd aan de Van Rhenens, die kenelijk bij de heren van de Tollenburgh terecht is gekomen (via de Vonck van Liendens).

Cornelis van Oghten wordt in de periode 1720-1738 genoemd als eigenaar. Het huis wordt dan bewoond door Frans van Putten. In de periode 1739-1742 wordt de weduwe van Cornelis van Og(h)ten genoemd als eigenaar; Gijsbert Puijk is dan gebruiker.

In 1744 is Jan van Ogten eigenaar van een *huisk met een camer daer annex* met als gebruiker wederom Gijsbert

Ds. Jacob van Campen en zijn echtgenote Agatha van Bloemendael, pasteltekeningen door Rienk Jelgerhuis uit 1775 (Bron Collectie museum Het Rondeel)

Puijk. Het lijkt erop dat er bij het huis ten noorden van de herberg De Hulck een *camer* hoorde. Vermoedelijk was dit een zogenaamde 'stenen kamer', een half bovengrondse kelder met daarboven een kamer en een zolder. In de periode 1745-1747 is Jan van Ogten daar nog steeds eigenaar van, maar is gebruiker (bewoner) Cornelis van Druten. Jan van Ogten, gehuwd met Marringje van Breukelen, woonde te Zuilen en had op 1 maart 1752 dit huis verkocht aan Claes van IJsendoorn; in 1750 werd het huis bewoond door Jacob van Maurik. Nicolaas van IJsendoorn was op 25 juni 1740 te Rhenen ondertrouwd met Gerdina Tap; in 1781 trouwde hij als weduwnaar van Geurtje Tap met Anna Geertruij van Schoonevelt, die in Amsterdam woonde.

Terugnu naar het huis, oorspronkelijk De Hulck genoemd. Eigenaar Johan Boon, gehuwd met Maria Vermeulen, verkoopt dit huis met bijbehorende schuur en een klein huisje annex op 6 juli 1742 aan schepen Cornelis Menso, die er zelf ook blijkt te wonen in 1744/5. Bij de verkoop is er nog steeds sprake van een 'jaarlijkse uitgang' (rente), verschuldigd aan de kerk van Rhenen. Ook wordt de ligging beschreven: oostwaarts de Molsteeg, westwaarts Hendrik Jansz Mol, zuidwaarts de Heerestraet en noordwaarts Jan Cornelisz van Ogten. Cornelis Menso woonde bij zijn huwelijk in Rhenen en ondertrouwde te Rhenen op 18 december 1745 met Agatha Amberg(en), die in de Mars, 'Rhenense Oever', woonde. Zij was op 17 januari 1720 gedoopt te Rhenen als dochter van Gerrit van Ambergen en Cornelia van Ingen. Agatha Amberg was eerder in 1732 te Rhenen getrouwd

met Anthonij Victor uit Wijk bij Duurstede. Van Cornelis Menso is bekend dat hij schepen was en vaandrig in dienst der Nederlanden; in 1740 is er sprake van een octrooi als apotheker.

Op 11 maart 1749 worden het huis met aanhorige schuur, erve, mitsgaders een klein huisken, verkocht aan Dirkje van Noort, weduwe van oud-burgemeester Dirk van Ommeren; er is dan sprake van een vervallen huis van Hendrik Jansz Mol dat er westelijk naast stond. Dirkje van Noort woonde er zelf niet maar verhuurde het huis achtereenvolgens tot 1754 aan mevrouw Van Zwoll, in 1756 aan juffrouw Klerck en daarna aan de heer Haantjes (1757-1763) en de heer Duijm in 1763.

Op 2 augustus 1765 verkoopt Juffr. Dirkje van Noort, weduwe van Dirk van Ommeren, in leven

oud-burgemeester van Rhenen, een *huysinge en huyske daer annex omtrent de Westpoort* aan Jean de Boussart de Madiane, gehuwd met vrouwe Antonia de Vree; de koper blijkt ook het huis met kamer annex, dat er ten noorden naast gelegen was, in zijn bezit te hebben. Ook is er nog steeds sprake van een vervallen huis van Hendrik Jansz Mol dat er westelijk naast stond.

In de periode 1765-1776 blijft de heer Madiane eigenaar en bewoner van het huis; ook het huis met de kamer annex dat er ten noorden naast stond kwam in handen van dezelfde heer Jean de Boussard de Madiane, die zich ook heer van Heimerstein noemt. In de periode 1754-1765 waren Klaas van IJsendoorn en Jan de Vrind, gehuwd met Geertruij van IJsendoorn, hiervan eigenaar. In de periode 1777-1789 is mevrouw de weduwe Madiane eigenaar en gebruiker van beide huizen. Vanaf 1789 wordt Willem Constantijn de Vree, *luitenant ten dienste dezer lande*, later *capitein de Vree* genoemd, de eigenaar en deels gebruiker van beide huizen; deze was op 7 augustus 1787 te Rhenen getrouwd met Adriana Sophia de Boussard de Madiane. Het huis met de kamer annex wordt vanaf 1789 gebruikt (bewoond) door Jasper Aalbertse. Het huis dat oorspronkelijk De Hulck heette wordt einde 18^e eeuw bewoond door Predikant Jacob van Campen, zoon van Michael Johan van Campen en Johanna van Gennip; deze was gehuwd met Agatha Petronella Bloemendaal. Van Campen, die in 1795 aan het begin van de Franse tijd, nog uit zijn ambt werd ontslagen overlijdt op 3 februari 1815 op dit adres.

*J.A.F. van der Meer van Kuffeler voor de tabaksonderneming La Mercatura (zie schild) aan de Herenstraat bij de Westpoort. Datum opname onbekend. (Coll. De Blocq van Kuffeler) **TEKST NOG AANPASSEN???***

19^E EN 20^E EEUW

Willem Constantijn de Vree blijft eigenaar van beide huizen tot 24 maart 1815; dan wordt de hele zaak verkocht. De verkoping vindt plaats in het logement De Halve Maan van Lammert Moesveld (F294). Van de 'kamer' vinden we vermeld dat daar een kelder onder zat. Het lijkt er dus op dat het een zogenaamde 'stenen kamer' betreft.

Begin 1800 is het geheel, huis met klein huisje annex en tuin en een huis, schuur, tuin en kamer annex bij elkaar in handen van capiteyn Willem Constantijn de Vree, die in 1787 getrouwd was met Adriana Sophia de Boussard de Madiane. De huizen werden gebruikt en bewoond door Jasper Albertse van Dolderen (F274), later zijn weduwe en tweede echtgenoot dominee Van Campen met zijn vrouw Agatha van Bloemendael (F272). In 1815 wordt alles als één geheel verkocht. F274 is dan alleen nog maar een schuur.

Op 27-6-1816 overlijdt op dit adres F272 Dirk Roelofs, geb. Arnhem, weduwnaar van Anna Petronella Zegerius, zoon van Willem Roelofs en Elisabeth Timmer.

In 1832 wordt als eigenaar genoemd Gerard Everd van der Zandt. Bewoners zijn echter in 1829 Mozes van Elburg, koopman, commissionair en bankhouder, geboren ca. 1796, gehuwd met Naatje Philip(sdr.) Wertheim(er), dochter van Philip Jonas Wertheim en Hester Emanuel(sdr.) van Dort.

In het notariële archief is te vinden dat het gehele complex F272 t/m F275 later als één geheel bij elkaar bleef. F274 werd niet meer als woonhuis aangemerkt maar was tot schuur verworden. In een notariële akte van 10 augustus 1839 lezen we dat Gerard Everard van der Zandt, medicinae Doctor, Elizabeth Cornelia van der Zandt en Johanna Debora van der Zandt,

ongehuwd en wonende te Delft mede namens hun broer Jan Everard van der Zandt, kadet sergeant, aan Asser Moses Horst, koopman, een huis, twee tuinen en een schuur verkopen. Na nauwelijks 5 jaar verkoopt Horst het geheel aan Jacobus Coenraads, een rentenier uit Zwolle. Het idee voor deze koop is vermoedelijk speculatie geweest, want in 1846 wordt de nieuwe eigenaar J.Ch.A. van der Meer van Kuffeler.

In Rhenen en omgeving werd vanaf circa 1625 tabak verbouwd. Vooral de warme zuidelijke hellingen van de Utrechtse heuvelrug en de beschikbaarheid van water waren voor dit gewas geschikt. Een aantal droogschuren langs de Provinciale weg (N322) herinnert nog aan de tabak. In Amerongen bevindt zich een tabaksmuseum, dat een overzicht geeft van de tabaksteelt op de Utrechtse Heuvelrug. De oogst werd onder andere door Amsterdamse kooplieden

Het aliantiewapen van Van Campen/Van Bloemendael

SIGAREN.

Java 1a	f8.-	p/m.
Java 2a	" 7.-	"
Java 3a	" 6.-	"
Inlandsch dek Java	" 5.50	"
Inlandsch (div. mod.)	f4 à	" 5.-	"

Conditie à contant met 2% korting.
 Te bevragen: **Sigarenfabriek La Mercatura**, adres: **GEBROEDERS VAN KUFFELER**, te Rhenen. (4856)

Advertentie in de Nieuwe Rotterdamse Courant van 20 maart 1867 (Bron: Delphe)

opgekocht, maar een deel werd achtergehouden voor eigen gebruik. Tabak werd gesnoven en gepruimd en later in pijpen of in de vorm van sigaren gerookt. De eerste sigarenfabriek in Nederland werd in 1826 in Kampen gesticht.

In 1846 kocht Jacob Charle Anne van der Meer van Kuffeler (1818-1895) samen met zijn jongere broer Jacob Weldijk (1823-1891) voor een bedrag van 6700 gulden het perceel F272 nabij de Westpoort, waarvan de benedenverdieping in gebruik werd genomen als tabakspakhuis en de bovenverdieping werd verbouwd tot woning voor Jacob Weldijk, zijn moeder Vrouwtje Cornelia Weldijk (1792-1869), haar nicht (en zus van Ida – zie verderop) Charlotte Gijsbertina Cornelia Weldijk (1821-1906), en Vrouwtje Cornelia's dochters Paulina Quirine Henrica (1821-1884)

Brief van 21 maart 1865 van J.A.F. van der Meer van Kuffeler aan de 'Heeren Frowein', tabakshandelaren te Arnhem, waarin hij aangeeft een kistje Eldorado-sigaren te sturen via de 'Arnhemsche stoomboot' en vraagt hem een monster van Veluws aardgoed en Betuws zandgoed te bezorgen. (Coll. A.J. de Jong)

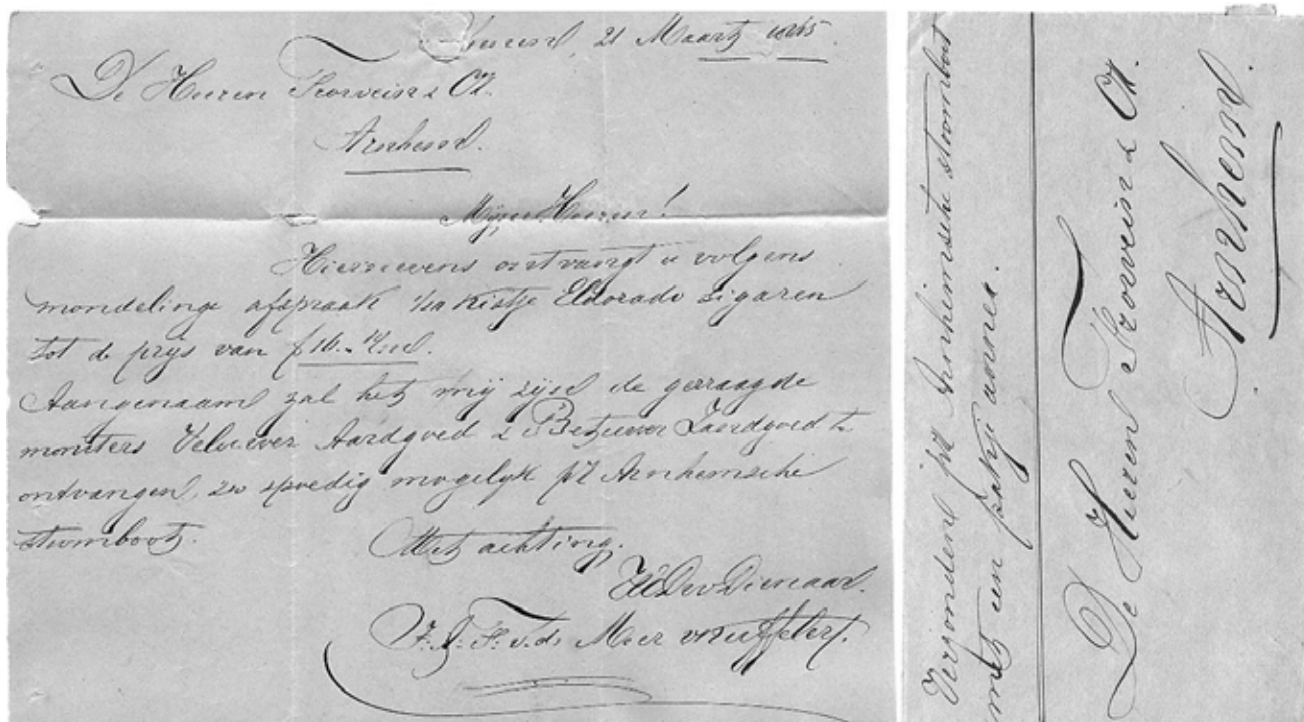
De Notaris VAN ITERSON te Rhenen, zal op Donderdag 18 Februari 1915, 's morgens 10 uur. voor den heer J. A. F. DE BLOQC VAN KUFFELER, in de fabriek aan het Hof te Rhenen, à contant

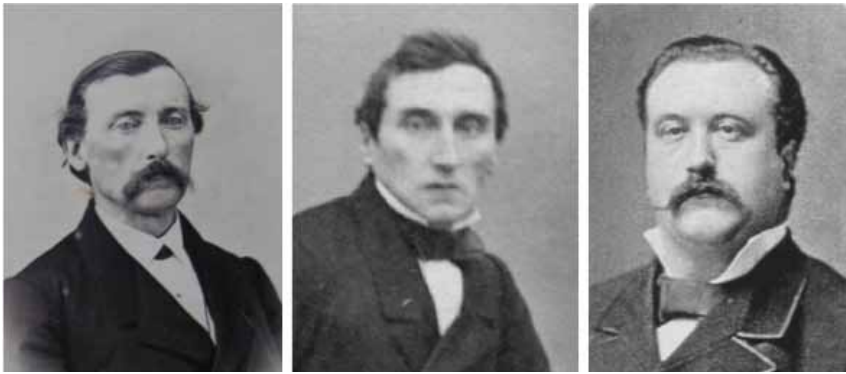
publiek verkoopen:

Werktafels, Krukjes en Bankjes, Sigarenkistjes en Plankjes, Houtwerk, Kisten, Manden, Trapjes, Handkar, Kruiwagen; Kantoormeubelen, Schrijftafel, Lessenaar, Tafel, Stoelen, Loketkast, Kastje, Kachels, Lampen enz enz.

Publieke verkoping van de inventaris op 18 februari 1915

en Jacoba Elisabeth Hillegonda (1825-1913) alsook de jongste zoon Pieter Frederik (1826-1871) van der Meer van Kuffeler. Vanuit dit huis heeft Vrouwtje Cornelia gedurende ruim 20 jaar een dagboek bijgehouden van in totaal 3358 schrifblaadjes met veel details over het wel en wee van de familie, maar ook van de gegoede burgerij van Rhenen. Jacob Weldijk huwde in 1849 Jansje Vreedenbergh (1827-1851) uit Rotterdam en ging tegenover J.C.A. wonen aan de zuidkant van de Herenstraat (F184), waar hij een wijnhandel dreef. In

Gebroeders Van Kuffeler van de firma La Mercatura: Jacob Weldijk (links) en Jacob Charles Anne (midden) en diens zoon Jacques Anne François (rechts). (Coll. De Blocq van Kuffeler)

Dit was F338, op de plaats van de huidige HEMA. Na het overlijden van zijn oom en tante Weldijk in 1846 en via zijn huwelijk met hun wees geworden dochter Ida had J.C.A. ook de beschikking over de opbrengst van de Hofstede Dampegeest in Limmen. Hierdoor nam het familiekapitaal toe en met dat geld werd in 1853, samen met de vier gebroeders Ruijs uit Amsterdam en Rotterdam, de tabaksplantage Willem III tussen Rhenen en Elst (Utr.) opgericht (ieder eigenaar voor een vijfde deel), die de tabak voor de fabriek verschaftte.

1851 overleed zijn vrouw en keerde hij terug boven de tabaksfabriek aan de Westpoort.

J.C.A. was afkomstig uit een gerenommeerd patriciersgeslacht uit Zuid-Holland en geboren te Gouda. Hij was in 1842 in Rhenen komen wonen als ontvanger der registratie, een soort belastingambtenaar. Hij verloor zijn eerste vrouw Johanna van Alphen (1815-1843) 11 dagen na de geboorte van hun zoon Jacques Anne François (1843-1917). J.C.A., 'Heer van Limmen', huwde voor de tweede keer op 9 april 1847 in Rhenen met zijn nog minderjarige nicht Ida Eleonora Catharina Jacoba Maria Weldijk (1825-1869), die een deel van de nalatenschap van haar ouders had ontvangen. Zij kwam in Rhenen bij haar man wonen in het 'huis met de hoge stoep' (zie artikel van H.P. Deys e.a. in Oud-Rhenen, mei 2013).

Vrouwje Cornelia Weldijk en haar dochter Pauline (ca. 1865). (Coll. De Blocq van Kuffeler)

In 1857 richtte J.C.A. samen met zijn broer Jacob Weldijk, wijnkoper in Rhenen, de eerste Rhenense sigarenfabriek, La Mercatura, op onder de firmanaam Gebroeders Van Kuffeler. In datzelfde jaar werden de percelen F272 en F273 samengevoegd en verdeeld in twee even grote percelen F555 en F556, waarbij op F555 een groot gebouw werd neergezet onder de kadastrale aanduiding 'huis en fabriek'. Het oppervlak bedroeg 285 m², de belastbare waarde van dit huis en fabriek steeg van 75 naar 250 gulden. In 1864 faillieerde J.C.A. en werd Jacob Weldijk een jaar later voor 5000 gulden enige eigenaar van pand en perceel. In 1874 werden er in de noord-oostelijke hoek (F274) van het terrein 2 huizen bijgebouwd van 75 en 70 m².

Vóór die tijd was reeds te Rhenen een huishijverheid voor het kerven van tabak ontstaan. C.J. van Ingen had al in 1840 een fabriek voor kerftabak. In 1875 werkten er bij de Gebr. Van Kuffeler vijftig man, d.w.z. volwassenen en kinderen. De fabriek sloot in 1900, maar de handel werd tot 1915 voortgezet. Inmiddels had een aantal anderen, waaronder A.C. Diesel, W. Bredius, H. Jansen, H.C. Boodt, L. Muller en de gebroeders Van Voorthuysen, hun tabaksbedrijf opgericht. Er zou er nog een aantal volgen. Uiteindelijk heeft Rhenen bij elkaar zo'n 40-tal sigarenfabrieken en -bedrijven gekend. Daarnaast bleef thuiswerk belangrijk. Men kreeg tabak van de fabriek en leverde er sigaren voor terug.

De zoon van J.C.A., Jacques Anne François, werd steeds nauwer betrokken bij de tabakszaken, onder meer vanwege de zwakke gezondheid van zijn oom Jacob Weldijk. In 1860 vormde hij een maatschap met zijn oom en in 1870 werd de bovenverdieping bij de fabriek getrok-

Rechts het voormalig postkantoor bij de Westbarrière met ten westen ernaast een parkje met muziektent (Coll. E.A.van Hees)

ken. In 1882 nam hij de tabakshandel La Mercatura geheel over van zijn oom en produceerde hij sigaren exclusief voor Nunes & Van Minden in de Jodenbreestraat in Amsterdam, tegen een jaarlijkse vergoeding van 2600 gulden. In 1890 kwam ook de sigarenfabriek zelf in het bezit van J.A.F. uit de boedel van zijn oom.

Jacques Anne François trouwde in 1870 met Louise Pierrette van der Schroeff (1845-1907) en zij bleven tot 1891 wonen in het appartement boven de fabriek. Zij kregen daar in 1879 een zoon, Victor Jean Pierre (1879-1964). Tevens liet J.A.F. in 1897 zijn naam en die van zijn zoon V.J.P. veranderen in De Blocq van Kuffeler, omdat hij niet wilde worden verward met de zoon van zijn oom Jacob Weldijk, ook J.A.F. geheten. Deze laatste, ook wijnhandelaar, had in Rhenen en omstreken slechts schulden gemaakt en is in 1884 met de noorderzon vertrokken naar Amerika. V.J.P. zou later in de eerste helft van de 20^e eeuw een beroemd waterbouwkundig ingenieur worden, die onder meer medeverantwoordelijk is geweest voor de drooglegging van de Zuiderzee (zie hiervoor Deys, Oud-Rhenen 2015 nr 1, over het Huis Zandheuvel).

J.A.F. was een zeer geziene figuur in Rhenen, in 1863 oprichter en president van de rederijderskamer 'Mr. J. van Lennep' in Rhenen en in 1875 oprichter van het departement Rhenen van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen. Hij was ook enige tijd gemeenteraadslid (1889-1891) en lid van het 'Hollandsche leesgezelschap' in Rhenen. De fabriek werd in 1915 verkocht aan Johan Jacob Bastiaans,

die sigarenfabrikant ('Borneo') in Amsterdam was. Hij verkocht het bedrijf in 1920 weer door aan de *NV Frowein en Co.,-s Tabakshandel*, een grote tabakshandel in Arnhem. Tenslotte nam Lambertus Meijer (1893-1949) de onderneming in 1933 met twee broers over. Lambertus was tabaksfabrikant (-fabrikant). Hierna is het onduidelijk of er nog sigaren werden geproduceerd. Zeker is dat in mei 1940 de gehele fabriek in puin is geschoten, alleen de twee huizen bleven staan. Deze werden in 1943 gekocht door Anton Baars (geb. 1895), die loodgieter was en in elektra deed. Het voormalige terrein van La Mercatura werd, zoals overal, ten behoeve van de Wederopbouw door de gemeente onteigend. Dat was dan het lot van de eens zo florissante sigarenfabriek en van een geschiedenis die minstens teruggaat tot de 16^e eeuw.

Het pand F270 (zie kaartje aan het begin) is lang in eigendom van de Stad, de gemeente Rhenen geweest en heette lange tijd 'de Dienderswoning'. In 1830 woonde hier op Heerenstraat 8 Gerretje de Ruiter, toen 46 jaar oud en gehuwd. Een naam van haar echtgenoot wordt niet vermeld. Voorheen, sinds ongeveer 1801, woonde hier de 'Dienaar der Justitie' Rutger de Ruiter, die in andere opgaven ook wel als 'Rutger de Rhoter' vermeld staat. In 1830 woonde in het portiershuis F269 ernaast Gerrit de Roder; hij was veldwachter van de gemeente Rhenen, maar reeds in 1829 benoemd tot poortier. Of hij dit ambt naast zijn aanstelling als veldwachter uitoefende is niet bekend. In 1840 treffen wij in deze woning Jurrien Filip Kessel (1803-

Het Hofrond 1900. Links het oude postkantoor, naast La Mercatura. Rechts de stalhouderij en daarachter de pastorie van de NH kerk. Een kleine bijzonderheid is de straatverlichting, helemaal links een petroleumlamp.

De Frederik van de Palts hof na 1923.

Het oude postkantoor is inmiddels opgedeeld in twee woningen en voorzien van elektrische straatverlichting.

1882), leerlooijersknecht met zijn vrouw Dirkje van Noort (1806-1849) en drie kinderen aan. Kessel was geboren in Den Haag. Ten tijde van de Volkstelling van 1850 komt het pand nr. 8 niet voor. Er heeft dan trouwens een vernummering plaats gehad, waarbij de Dienderswoning met veldwachter Willem van Dijk (F270) wordt omgenummerd naar 1, nummer 2 wordt toegekend aan F272, waar dan J.A.F. van der Meer van Kuffeler en zijn moeder, Vrouwtje Cornelia Weldijk, wonen boven La Mercatura (zie eerder).

HET OUDE POSTKANTOOR

Het lot van F270 is een aantal jaren wat vaag. In elk geval vond in oktober 1873 de aanbesteding plaats van 'een post- en telegraafkantoor met woning voor den directeur'. Het was toen wettelijk verplicht een aan het postkantoor verbonden directiewoning te bouwen. Burgemeester G.J. Roghair legde de eerste steen op 19 januari 1874 en in datzelfde jaar nog kwamen de nieuwe directeur Post en Telegraaf Gerrit Johan van Mansvelt en zijn vrouw Johanna Frederika van Beek er te wonen: Heerenstraat 1a -> 2, kadastraal F653, huis, schuur en erf. Ze vertrokken in mei 1901 naar Amsterdam en als opvolgers kwamen in Heerenstraat 2 Janus Cornelis Singels en zijn vrouw Adriana Maria Beeckman uit 's Hertogenbosch. Het echtpaar vertrok in maart 1906 naar Maastricht. Inmiddels was in augustus 1906 een nieuw postkantoor aan de Heerenstraat (tegenwoordig de Fred. v.d. Paltshof) in gebruik genomen en moest er wat gebeuren met het lege pand op F270. Op 7 augustus 1906 wordt aan de Raad voorgesteld 'het zoogenaamde oude Postkantoor' te verkopen, hetgeen in 1908 gebeurt. De nieuwe eigenaar wordt Johannes David Staal, die twee jaar in het voormalig Kantongerecht in Rhenen heeft gewoond. De vrijstelling van kadastrale belasting, die er als postkantoor in gemeentelijk bezit op rustte, verviel toen en de belastbare waarde werd op 345 gulden bepaald. Deze aankoop was vermoedelijk uit speculatieve overwegingen gedaan. Staal vroeg op 2 november 1907 goedkeuring aan van door hem ingeleverde plannen tot bouw en verbouw van zijn pand. Hij kreeg toestemming onder voorwaarde dat de scheidingsmuren tussen de beide percelen F269 en F270 gemaakt zouden worden overeenkomstig de geldende verordening. Het perceel werd in twee gelijke helften opgedeeld en veranderde in twee huizen, F1027 en F1028. Tenslotte diende hij op 14 april 1908 een verzoekschrift in tot ingebruikname van de oostelijke helft van het gebouw F653 plaatselijk A 2 a, dus voor F1027. Hij heeft er zelf nooit in gewoond. Hij verkocht in 1910 beide woningen aan Willem Jansen van Doorn, rentmeester te Andelst en (vermoedelijk) diens zuster Arnolda Wesseline, wed. Oosthoek. Beide percelen gaan in 1920 door verkoop over aan Arnoldina Jansen van Doorn (die dan volgens het kadaster weduwe Corn. van der Linden is), Joannes Czn van der Linden, graanhandelaar te Utrecht, en Philippus Boot, scheepsbouwmeester te Zoeterwoude. Dankzij een legaat worden in 1921 Johannes van der Linden

en Philip Boot eigenaren, maar zij verkopen de beide woningen in datzelfde jaar. Perceel 1027, de westelijke helft, gaat dan naar David Frank, koopman en slager, de oostelijke helft gaat naar de onderwijzer Dirk Jan van Aken, gehuwd met Trijntje Kind.

David Frank heeft in de westelijke helft met zijn vrouw Aaltje Muller gewoond tot aan zijn overlijden in 1924. De woning ging toen door successie over op zijn weduwe, die het vruchtgebruik kreeg, en op de weduwe Dina Gosschalk-Frank. In 1927 vond verkoop plaats aan de weduwe David Frank (met vruchtgebruik), Willem Veldhuijzen van Zanten en Willem Veldkamp van de 'Firma Van Zanten en Veldkamp' te Kampen. Zij behielden dit pand F1027 tot 1931, waarna door splitsing de weduwe Aaltje Frank-Muller eigenaresse werd. Zij vertrok in 1932 naar Apeldoorn en verkocht het pand aan Bartholomeus van Altena, en Aartje en Bernardina Carolina. De woning werd in 1937 verkocht aan G.J.H. de Rhoter, garagehouder, die er het een en ander aan bijbouwde, hetgeen niet op de kadastratekening te zien is. Het was bijna tevergeefs, want in mei 1940 werd alles in puin geschoten, waarna, zoals gebruikelijk, alle restanten na onteigening bij de Gemeente Rhenen terecht kwamen. Over Frank hierbij nog de volgende gegevens. Jacob Frank, koopman en vader van David, kreeg op 31 maart 1891 verlof tot het aanleggen van een bijzondere begraafplaats op E577 (thans Lupinestraat) om daarop 'te begraven de lijken, leden van zijn geslacht en die van andere Israëlieten uit deze en omliggende gemeenten'. Hij ligt hier begraven, evenals zijn op 16 februari 5684 (Joodse jaartelling) overleden zoon David. Al met al liggen er thans nog maar 2 grafstenen (zie Monumentgids Rhenen p.320/321). Dokter William Waller, de Rhenense huisarts, heeft in 1922 een tabaksschuur en enige stukken tabaksland van David Frank gekocht om er in 1927 door J.B. van de Haar zijn landhuis De Tangh op te laten bouwen.

SLOTOPMERKING

In dit artikel zijn de oude huizen in de noordwesthoek van de stad Rhenen nader beschreven en hun achtereenvolgende bewoners c.q. eigenaren nader besproken. Daarbij zijn twee aansprekende families, Van Dulcken uit de 16e eeuw en Van der Meer van Kuffeler uit de 19e eeuw uitgelicht. De bewoning in dit deel van Rhenen is zeker van oudere datum, maar de goed gedocumenteerde geschiedenis begint in de 16e eeuw. De eigendomsverhoudingen zijn sindsdien aanzienlijk veranderd zoals in dit artikel is beschreven. De verwoestingen van de opstallen van de hier beschreven percelen in mei 1940 hebben geleid tot herinrichting van dit gebied.

TABEL F270

periode	Kad.	Eigenaar	Adres	Bewoner	Beroep van eigenaar	bijzonderheden
1801		De Stad	Heerenstraat	Rutger de Ruiter ! Hendrik van Mourik	Dienaar der Justitie ---	
1805		De Stad	Heerenstraat	Rutger de Rhoter !	Dienaar der Justitie	
1809		De Stad	Heerenstraat	Rutger de Ruiter	Dienaar der Justitie	
1812		De Stad	Heerenstraat 8	R. de Ruiter † 1822		
1830	F270	De Stad	Heerenstraat 8	Gerretje de Ruiter	-	
1840	F270	De Stad	Heerenstraat 8	Jurrien Kessel g/m Dirkje van Noort	Leerlooijersknecht werkster	
1850	F270	De Stad	Heerenstraat 8			Niet vermeld in Volkstelling
1874-1877	F653	De Stad	Heerenstraat 1a > 2 Heerenstraat 2	Gerrit Johan van Mansvelt g/m Johanna Beek 1874-1901; Janus Cornelis Singels g/m A.M. Beekman 1901-1906	Directeur Post- en telegraafkantoor	Eerste steenlegging 1874 van eerste postkantoor
1909	F1027 F1028	Johannes David Staal	Heerenstraat A 2			Verbouw en splitsing in 2 panden
1910 - 1921	F1027 1028	W. Jansen van Doorn			rentmeester	
1921	F1027 F1028	J. van der Linden Czn Philippus J. Boot			graanhandelaar scheepsbouwmeester	
1921	F1028	Dirk Jan van Aken Jacobus Dirk v. Aken	Heerenstraat 29 > Fred. v.d. Palshof 3	Wed. Dirk Jan van Aken N.H. Nijenhuis	onderwijzer onderwijzer	In 1940 verwoest en onteigend
1921 - 1924	F1027	David Frank		David Frank († 1924) g/m Aaltje Muller	Koopman en slager	
1924 - 1927	F1027	Aaltje Muller + Frank familie	Heerenstraat A 27	Aaltje Muller + Frank familie		
1927 - 1931	F1027	A. Muller en Fa. Van. Zanten en Veldkamp				
1931 - 1932	F1027	Aaltje Muller wed. D. Frank		Aaltje Muller		
1932 - 1937	F1027	Bartholomeus van Altena + 2 zusters	Heerenstraat 27 > Fred. v.d. Palshof 1	B. van Altena en 2 zusters	logementhouder	Verkoop
1937 - 1940	F1027	Gijsbertus J.H. de Rhoter	Fred. v.d. Palshof 1	G.J.H. de Rhoter	garagehouder	In 1940 verwoest en onteigend

GERAADPLEEGDE BRONNEN

De geraadpleegde bronnen zijn grotendeels dezelfde als vermeld bij de vorige artikelen in de rubriek 'Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners', verschenen in Oud Rhenen in de periode 2012-2017. Deze bronnen kunnen alle worden geraadpleegd in het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht (RHCZOU), met als belangrijkste Archieftoegangen No's 63, 66 en 152.

Voorbeelden van zegels, handtekeningen en handmerken zijn te vinden in de correspondentie van het stadsbestuur van Rhenen gericht aan het Hof van Utrecht en de Staten van Utrecht, te vinden in bij Het Utrechts Archief (HUA).

Overige geraadpleegde bronnen zijn o.a.

A.J. de Jongen H.P. Rozema, *De Posthistorie van Rhenen Elst en Veenendaal*,

Historische Heuvelrug-Reeks No. 2, Voorthuizen/Rhenen 1989.

Voor publicaties op het gebied van hand- en huismerken (marcologie) zie vooral de website www.antonzeven.nl. Zie b.v.: A.C. Zeven, *Hand- of persoonlijke merken als wapenstukken in zegels*, Heraldisch Tijdschrift Jrg. 20, Nr. 1 (2014), p. 21 e.v.; A.C. Zeven over dit onderwerp in Heraldisch Tijdschrift Jrg. 16 (2010), p. 110-127; A.C. Zeven, *Twee eeuwen handmerken van Wageningen 1586-1771*, een uitgave van de Vereniging Oud Wageningen (2006); A.C. Zeven, *Handmerken op broden*, Heraldisch Tijdschrift Jrg. 1 (1995), p. 28 en 29.

Elleke van Engelenburg, *Hand- of huismerken van veenraden te vinden in het Archief van het Veenraadschap De Gelderse en Rhenense Veenen*, zie b.v. Inv. No's 31 en 32. Deze publicatie uit 2005/6 bevindt zich in het

Gemeentearchief van Veenendaal.

Over rouwborden die in de Cunerakerk hebben gehangen zie M.L. van Hangest d'Yvoy, een heraldisch handschrift, GHS 50D31, dat zich bevindt in de collectie van het Koninklijk Genootschap voor Geslacht en Wapenkunde in Den Haag (zie Heraldische Database Centraal Bureau voor Genealogie, CBG) en het boek van A.J. de Jong en C.L. van Otterlo, *Genealogie en Heraldiek te Rhenen* (1996).

W. van den Berg. 2016. Rederijkers in Rhenen. Oud-Rhenen 36(4), p.4-10.

W. van de Berg. 2017. Het departement Rhenen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Oud-Rhenen 37(3), in druk.

J.P. de Blocq van Kuffeler. 2013. History of the de Blocq van Kuffeler Family. Impress London and Oxford. 144pp.

H.P. Deys. 2015. Het huis Zandheuvel, alias het Teldershuis. 35(2, extra uitgave), p. 30-44.

H.P. Deys, A.J. de Jong en J.M. Vlak. 2013. Oude huizen in de Rhenense binnenstad en hun bewoners. De huizen 'Op de trappen' en 'Trappenborch'. Oud-Rhenen 33(1), p. 7-26.

J.M. Vlak, 2013. Een 'Heer van Limmen' in Rhenen. Oud-Rhenen 32(2), p. 4-7.

H.P. Deys, eigen fotocollectie Rhenen en databases met betrekking tot Bevolkingsregister, Burgerlijke stand, Kadastrale gegevens (leggers en hulpkaarten), Bouwvergunningen en Hinderwetvergunningen, etc.

TABEL F272

<i>periode</i>	<i>Kadaster</i>	<i>Eigenaar</i>	<i>Adres</i>	<i>Bewoner</i>	<i>beroep</i>	<i>bijzonderheden</i>
1801	-	Heer De Vree	Heerenstraat	Ds. Van Campen g/m Agatha P. Bloemendaal	predikant	Vroeger genaamd De Hulck
1805	-			Ds. Van Campen	predikant	
1809	-		Heerenstraat	Ds. Van Campen	predikant	
1812	-	De Vree	Heerenstraat	Ds. Van Campen	predikant	
1813		De Vree	Heerenstraat 9	Jacob v. Campen, Willem Constantijn de Vree		
1830	F272	Gerardt Everard van der Zandt, med. Dr.	Heerenstraat 9	Mozes van Elburg g/m Naaitje Wertbeim	commissionair	Huis, schuur en tuin
1832	F272 F273	G.E. vd Zandt	Heerenstraat 9	Assen Mozes vd Horst g/m Grietje Marcus	winkelier	Huis, schuur en tuin
1839	F272 F273	Assen Mozes vd Horst	Heerenstraat 9	Assen Mozes vd Horst	winkelier	Huis, schuur en tuin
1843	F272 F273	Jacobus Coenraads	Heerenstraat 9	?	rentenier in Zwolle	Huis, schuur en tuin
1847	F272 F273	J.Ch.A.vd Meer van Kuffeler	Heerenstraat 4 > 2	J.Ch.A.vd Meer v. Kuffeler Vrouwte Cornelia Weldijk	ontv. vd Registratie geen (moeder)	Huis, schuur en tuin La Mercatura
1865	F555 > 641, 642 643	Firma gebroeders Van Kuffeler	Heerenstraat A 2		sigarenfabrikanten	F555=huis en fabriek F641=huis en erf
1882	F555, F641	J.A.F. en J.Ch.A. De Blocq van Kuffeler		Familienaam Vd Meer v.K > De Blocq van Kuffeler	fabrikant	
1915	F555, F641 F642	Johan Jacob Bastiaans			sigarenfabrikant Amsterdam	
1920	F555 641 642	NV Frowein en cs.			tabakshandel	
1933	F555 641	Lambertus Meijercs.			tabaksfactor	3 huizen, erf, fabriek
1935	642 > 1155					
1940	1155	Gemeente Rhenen			-	Na verwoesting onteigening door Gemeente
1943						

Toen en Nu

Boven; links de toenmalige Openbare school en het Rusthuis.

(fotocoll. H.P. Deys)

Onder; de Nieuwe Veenendaalseweg ter hoogte van de apotheek Deys en de bibliotheek.

Wie weet wanneer en bij welke gelegenheid deze foto is gemaakt?

(foto Leo Schoonhoven)

